

Нова Громада.

**Літературно-науковий
місячник.**

№ 2, лютий 1906.

Digitized by Google

Original from
HARVARD UNIVERSITY

КІЕВЪ.

Типографія Т-ва Н. А. Гиричъ, Трехсвятительская улица, д. № 14.

1906.

Digitized by

Original from
HARVARD UNIVERSITY

Що є в 2-й книзі.

Грінченко Б. Двоє рідних	1.
Григоренко Г. „Ессе homo“. Оповідання.	3.
Грінченко Б. Шевченків „Кобзарь“ на селі	7.
† Коцюбинський М. Сміх. Оповідання	29.
Гейнріх Гейне.	41.
Українка Л. Маврський король. З Гейне	43.
Грінченко Б. Північне море. З Гейне	45.
Мировець В. Чого нам сумно згадувати про Шевченка?	63.
† Загірня М. Два горя. Оповідання	78.
Сивенький В. Сенатор. З Беранже	86.
Пернерсторффер Е. Національна та інтернаціональна ідея. З додатком Б. Грінченка	89.
† Липа І. Вона не ввірає	109.
Д. Д. Микола Стороженко	112.
В-й П. Свято у Львові	116.
Матушевський Ф. З російського життя.	120.
Ярошевський Б. За кордоном	134.
Бібліографія	142.

- I. „Оповідання“ Л. Яновської. „Народно-союзное начало въ государственномъ строѣ и при выборахъ депутатовъ въ представительныя учреждения“. А. Русова.—„На громадській роботі“ (про П. Куліша) Д. Дорошенка.—„Як відкрито новий світ“ Д. Дорошенка.—„Изъ воспоминаній прошлаго“ Л. Пантелєва.
- II. Українська преса.
- III. Що є по журналах.

Двоє рідких.

Шевченко і Гейне...

Що може в їх бути спільного, окрім того, що обидва були поети?

Перший—кріпацький син, демократ цілою своєю істотою, всім своїм життям. Пророк і борець,—кожна пісня його була кров'ю з намученого серця, кожне слово його говорилося во ім'я того ідеалу, за який він боровся все своє життя. Скромний і гордий, непохитний у найбільших нещастях—сталь, яку можна зломити, але не можна зігнути.

Другий—епікуреєць з природи, співець обіймів зовсім не платонічних, що й боєву пісню приправляв собі поцілунком з маркітанкою; автор граціозних як метелики і як метелики пустотливих пісень. Хвастовитий і задерикуватий, хитливий і безхарактерний,—лозинка, що сьогодні шмагає високу особу; а завтра за-для грошей гнеться перед родичем-банкиром.

І однак є в їх щось спільне.

І в того, і в того є дуже багато людей, що не то поважають їх, ні—се така звичайна річ,—але люблять їх як найдорожчих близьких людей, прислухаються до кожного їх словечка, вірять їм, як найріднішому своєму другові.

І знов—у того, і в того є люде, що ненавидють їх з усієї сили, ненавидють злобно, немилосердно—за кожне слово, за кожен рух—як можна ненавидіти найбільшого свого ворога.

І чи могло ж бути інакше?

Шевченкове слово й досі вириває з грудей крик обурення проти гнобительства дужих і злих, і досі стискає серце

пекучим жалем над мукою знедолених і зневолених, пориває й досі до боротьби за світ і волю.

Гейневе немилосердне глузування і досі кладе печать ганьби й огиди на обличчя нікчемників і утисників, смілий дух „лицаря святого духу“ і досі запалює наші душі бажанням стати до гурту „в великому бої сього часу“.

Вони живі, обидва живі й досі.

Через те їх так люблять, через те їх так ненавидють.

І через те обидва не мають собі монумента.

Бо монументи становляють мерцям: перед їх труною вмірає любов і ненависть, зостається тільки жаль і шаноба.

З мертвими не борються.

А сі два живі і з іми треба боротися щодня—тому, проти кого вони повстали.

І через те не дозволено покійній австрійській імператриці Єлизаветі поставити монумент Гейне навіть в Австрії. Не могли простити йому „Легенду замка“ або „Die Britten zeigten sich sehr rüde“.

Нема монумента й Шевченкові...

І не треба! *Поки* не треба—ні великому кобзареві землі української, ні чарівному німецькому співцеві.

Бо вони не там, не в труні, а серед нас і досі—любі. дорогі... і живі, живі!

Б. Грінченко.

„Ecce homo“.

Воно лізло, воно перебіралось з одного вагону в другий, поуз усі вагони третього класу, аж ген до вагону другого класу, там припинялося, бо нікуди було далі лізти, і знов верталось назад тією самою дорогою, хоч поїзд ішов дуже скоро. Що воно таке було? Повзуча купа манур'я, що набірала на себе по дорозі все більше та більше бруду та куряви, волочила за собою лушпиння з ковбаси, яєць, апельсинів, папірці, що їх багацько лежало скрізь долі.

Одразу не можна, просто не можна було ніяк добрати діла, що воно таке?

— Четверорукий звір,—рішив якийсь хлопець-пасажир, придивившись добре до його.

Четвероруке, чи четвероноге—хто його знає, бо ні справжніх рук, ні справжніх ніг у його не було—такі вони були покалічені, що трудно було пізнати, которі з їх служуть за руки, которі за ноги. Воно часом лізло сидючи, як коли то на череві, мов гадюка, а то рачки так, що голови його, що ховалась тоді глибоко і припадала до землі, не знать було, цієї кудлатої, кучерявої голови з чудними, пекучими очима та блідими, опухлими, синіми губами. Воно лізло страх швиденько, ще й успішалося лізучи збирати своїми безручками кращі з розкиданих недокурків. На це страховище і соромно, і страшно було дивитися, і всі одверталися до вікна, чи хапалися кинути йому копійчину, тільки щоб не торкнутися до нього і забутися. забутися скоріше про нього!

Чоловіки затуляли своїх вагітних жінок од того потвору і показували їм кріз вікно якісь гарні млини, що їх не було; дітей теж смикали за рукава й казали їм перше, що в голову вскочило: „Ось, Саша, чи Коля, чи Оля, ми зараз додому

приїдемо... Ось стривай-но, я тобі яблука дам... Ось гляди-лишень сюди... Он-он гуси полетіли... сірі, білі, волохаті“...

Нащо дітям тії погані вражіння? Треба з дитячих літ розвивати естетичні ідеали! Та ба, діти ж зовсім не знали, що ця „гидота“—негарна, вони дивилися на неї зовсім об'єктивно, як добрий натураліста, — не страхаючись, не соромлючись, не гидууючись, з цікавістю. Так дивилась і одна маленька ловкенька дівчинка, з ясними, широченькими, карими очками, що заховались за густі, наче китиці, довгі віи. Її доросла сестра не зважала на неї зовсім, бо базікала з молодим паничем, що сидів поруч неї, і здавалося наче лаком наведений. Дівчина ця дуже захопилась отією повзучою штукаю. Вона не розуміла, що воно таке. Встромивши руки у кишеньки своєї погудзьованої юпчини, вона висунулася з-за лави, та стояла, гойдаючись на своїх міцних ніжках, помахуючи цупкою червоною спідничкою, і дивилась, ізморщивши чоло, згори на „нешастя“, що пролазило поміж людськими ногами.

Вона обернулась до сестри:

— Катре, що воно таке? Це ж не собака, не наш „дружок“?

Сестра глянула, охнула, хтіла гукнути на сестричку— „Олечко“, і хтіла притулити дівча до себе, та не могла—вона зомліла: поблідла, одкинула голову на лаву і тільки прошепотіла:

— Ох, ох, який дух.

По правді, то вона не вцілилась ще нічого й побачити добре, тільки злякалась, їй щось привидилось і—годі! Вона стала нечувствена. А, може, це було просто—„так“, аби панич побивався... І справді він кінувся до неї, а Олечка тим часом присунулась близенько до чудної „речі“, вона аж торкнула його пучечкою и сказала з легеньким усміхом та червоніючи:

— А де-ж ніжки?..

Відповіді не було і вона, перемовчавши, заговорила знову:

— І я так умію, тільки тупати краще, а перше я все так... тільки грязючка налипа... погано... Ото штука!—ні з того, ні з сього додало дівча.

„Воно“ не могло розказати їй нічого, бо воно було до всього ще й німе, чи дурне—не звісно: воно тільки витріщило зуби та скривившись проказало:

— Е... е... е...

Тоді Олечка відразу злякалася і подалася назад.

Панич затулив собою і старшу, і молодшу сестру і, за-
клавши руку назад, тільки не обертаючись, махав цією ру-
кою каліці, щоб він ішов геть; та той і не думав його слу-
хатися.

Як увійшов кондуктор, панич причепився до його:

— Що це у вас таке по вагонах, скажіть будь ласка? Дамам не можна іздити... Ось я на вас жалобу напишу!... Заберіть мені зараз же тте, он тте“... він казав по тричі — *т* і аж плюнув.

Кондуктор, здоровенний рудовусий чоловік, тільки здвигнув плечима та усміхнувся:

— Що мені зім робити? Лазить от так-о, як гусень, скрізь... А що до жалоби, то це ви напрасно, бо цеє до нас не належить... Пишіть, як хочете... — у його словах почулась іронія — мовляв, високо літаєш, та де то сядеш?

А все ж таки каліку він трошки підкинув ногою далі, підсадивши його чоботом.

Так підкидають лопатою сухий гній. Опісля він знов усміхнувся і сказав жартуючи:

— Ну, ну, лізь далі, чи ти мусью, чи ти мадам, хто тебе знає!

Кондуктор вийшов, тільки „нещастя“ зовсім не хотіло йти геть з цього вагону, воно хотіло долізти небезпремінно аж до Олечки, що знов визирала цікавими та потемнілими очками з-за панича, тільки не змогло і засталося сидіти на місті. Довго воно шукало чогось за пазухою свого сіро-зеле-ного, обшарпаного „шпинжака“. По цьому „шпинжаку“ та то штанях, нап'ятих на його пів-ноги, можна було пізнати, що воно—чоловік. Шукав він руками, де не було пучок, тільки від ліктів ішли цурпалки тіла, кругленько кінчалися і блищали, як коліно. Насилу намацав він і витяг з пазухи дудочку, захопив її, наче обценьками, цурпалком правої руки,

і заграв, прихитрюючись якось одтуляти та затуляти дірочки лівою рукою.

Та що це була за музика!

Він грав усе відомі пісні: „Віють вітри“, „Стоїть гора високая“ та інші; тільки від тієї музики за серце хапало, мов хто його на тріски колов, за душу рвало, мов хто її навиворот викручував...

Публіка спершу скам'яніла, після заворушилась усі, разом схотіли скоріше, скоріше визволитись од нього, од його музики, що наче холодною водою обливала, по одній краплі на голову, хотіли всі, тільки ніхто не зважувався приступити до його. Жінки затуляли собі міцно вуха, чоловіки тікали з лайкою з вагону, а він не хотів перестати, він утопився в своїх піснях, може, він виливав через їх усі муки свої...

А Олечка була рада: вона заплескала в долоні й закричала:

— От так птичка!... Хочу ще, ще!...

Збита з пантелику публіка не знала, що почати, як визволитись.

Аж ось панич догадався: він скинув миттю картуза і пішов межі пасажирами і ті залюбки швидко й по-багату давали,—тут була не „милють, а жертва“...

Як панич висипав ці гроші у ямку, що зложилась межі крижей у каліки (ноги його кінчалися вище колін) той з переляку та з радости випустив дудку та став вибирати гроші, та крутитися кругом себе, як дзига, поки позбирав і заховав усі в пазуху; цурпалки його так скоро мигтіли перед очима, як сухе гілля на дереві од вітру...

Ось він нарешті зібрався, загіготавъ, моргнув на Олечку і поповз моторно, як мокриця, поповз собі геть, здається, зовсім щасливий...

І се чоловік!

Невже він, лазючи по вагонах, не розуміє, що визволення, що забуття, що справжнє щастя за для його оттут-о, внизу, під колесами, на рельсах?

То й його треба в суммі життя, коли воно само не гине?

Гр. Григоренко.

Шевченків „Кобзарь“ на селі.

Скоро після Шевченкової смерті Костомаров, у своїй статії: „Воспоминанія о двухъ малярахъ“¹⁾ так казав про Шевченка:

„Шевченко не подражалъ народнымъ пѣснямъ; Шевченко не имѣлъ цѣлю ни описывать своего народа, ни поддѣлываться къ народному тону: ему не зачѣмъ было поддѣлываться, когда онъ по природѣ своей иначе не говорилъ. Шевченко, какъ поэтъ — это былъ самъ народъ, продолжавшій свое поэтическое творчество. Пѣсня Шевченка была сама по себѣ народная пѣсня, только новая, — такая пѣсня, какую могъ бы запѣть теперь цѣлый народъ, — какаля должна была вылиться изъ народной души, въ положеніи народной современной исторіи. Съ этой стороны, Шевченко былъ избранникъ народа въ прямомъ значеніи этого слова: народъ какъ бы избралъ его пѣть вмѣсто себя... Пробужденный отъ своей прозаической апатіи голосомъ такой поэзии, народный человекъ, съ трепетомъ и восторгомъ, готовъ воскликнуть: „это самое я только-что готовъ былъ сказать точно такъ, какъ сказано поэтомъ!“²⁾

Ця думка Костомарова дуже підходила до поглядів тодішніх українофілів,—через те її й прийнято на віру. Право

1) Основа, 1861, IV.

2) Основа, 1861, IV, 51.

української літератури на життя доведено тоді тим, що се література народня, мужицька, що иншої літератури мужик не зрозуміє. Коли так, то, звісно, — найбільший поет цієї літератури мусить бути і найбільше зрозумілий та близький народові. І в цьому було багато правди, як що рівняти Шевченка до инших поетів — от хоч би і в московській літературі. А так саме й роблено: брали Пушкіна, Лермонтова, навіть Кольцова і казали: подивіться, які вони далекі від народу і який Шевченко близький до його. Параллель ця справді вражала, і думка про те, що Шевченко цілком народній поет, стала мов би якоюсь аксіомою, якої не треба було й доводити. Думалося так, що й мову Шевченкову народ до словечка розуміє, і змістом його твори такі близькі й зрозумілі народові, що й кожен неписьменний їх уподобає, аби йому їх прочитано: взагалі—Шевченкова поезія є тая ж народня поезія, тільки що краща, бо пішла далі, розвилася.

Тільки Драгоманов трохи озвався проти такого погляду¹⁾, а взагалі в літературі й серед громадянства держаться його й досі. Навіть пішли й далі. В писаннях і в розмовах про сьогочасню вкраїнську літературу від старіших людей раз-у-раз можна почути, що сьогочасніх письменників народ не розуміє й не читає, не так, як старих. А все через те, що пишуть не так, як Шевченко писав. Мовляв, як Шевченка ввесь народ дуже добре розуміє, то й сьогочаснім письменникам тим же робом треба чинити, не виходючи в мові за межі того, що Шевченко дав, бо все инше— то вигадки, ковані слова і. т. д. Як обійтися з досить бідним і спеціально поетичним словарем Шевченка тепер, коли ми не тільки пишемо великі романи соціального змісту, не тільки перекладаємо Шекспіра, Гейне, Данте, але й даємо розвідки наукові чи публіцистичні, — про це ті добродії не говорять нічого, бо й не мають що казати. Просто переказуються, без ніякої критики, старі вивчені фрази, гарні тим,

---

¹⁾ Громада, № 4, 1879.

що їх не треба вигадувати і завсігди можна здатися на такий авторитет, як Костомаров, або ще хто. ¹⁾

Тим часом справа з Шевченковими творами стоїть далеко не так, як звикли досі думати.

Коли уважно переглянути „Кобзарь“, то зараз відко стане, що Шевченко, пишучи свої твори, не тільки не призначав їх за-для читання народів, але й зовсім не дбав про те, щоб написати їх особливо зрозуміло, популярно. Візьмімо, напр., передмову до „Гайдамаків“ — те місце, де автор заздалегідь відповідає російським критикам, що радють йому:

Співай про *Матрьошу*,
Про *Парашу*, *радість нашу*,
Султанъ, *паркетъ*, *шпори...*

Видима річ, що се не до селян писано, а саме до панів, які про такі погляди російської критики знали і могли розуміти поета.

Випустивши „Гайдамаки“, Шевченко через рік пише до Гр. Тарновського: „Може й там над ними сміються так, як тут москалі. Зовуть мене интузіастом, сиріч дурнем. Бог ім звидить; нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого й не треба. Нехай собака лає — вітер рознесе“ ¹⁾

Як бачите, в першій лінії Шевченкові важно те, щоб його признано за поета; все инше не має ваги; те, що його звуть „мужицьким поетом“, видимо здається йому неправдою — це видно з того, як він стилізував свою фразу; це йому навіть не подабається,—не дурно він прирівняв слова про це до собачого гавкання. І докір сей зачепив його видимо зглибока. Рік перед сим у передмові до „Гайдамаків“ він відповідав московським критикам, що радили йому писати по московському:

---

¹⁾ Инша річ, звісно, *критика* сьогочасної літературно-наукової української мови: тут можна багато та й дуже багато дечого сказати.

¹⁾ Основа, 1862, V, 6.

Теплий кожух, тільки, шкода, —
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте! кричіть собі,—
Я слухать не буду!..

А тепер пише в тому ж листі до Тарновського; „Обіцянку пришлю вашим дівчатам к великодню, а може і ранше, коли впораюсь, тільки не ту, що я вам писав (поему „Черниця Мар'яна“), а иншу, по московському скомпоновану, щоб не казали москалі, що я їх язика не знаю“. ¹⁾

Видимо його таки зачепили докори отих москалів, що з його сміялися. Одначе йому зовсім не пощастило з московськими компонуваннями („Никита Гайдай“, „Тризна“). А з другого боку — він хоч і захопився був на якийсь час вільним панським життям, все ж був таким демократом усією своєю натурою, всіма своїми вподобаннями, що не міг він удержатися на зовсім чужому за-для його ґрунті тодішньої панської московської літератури. Він вернувся до української поезії, закинувши свої московські проби, а драму „Назар Стодоля“, написану теж московською мовою, переклав по українському. ²⁾

Та вернувшись до рідного слова, він все ж таки зовсім не вважав себе за „мужицького“ поета. Зазирніть у його „Послання“ — там повно таких річей, як моголи, Тамерлан, Шафарик, Коляр, Ганка, слав'янофили, гармонія, поема, римляне, Брути, Коклеси і. т. и., — річей, про які мужики не знають нічого. Скажуть: „Послання“ писано до інтелігенції. Дак же і в інших Шевченкових творах додаємо раз у-раз те саме. Там, де він тільки описує народне життя („Катерина“, „Наймичка“), — там справді все в його просто й зрозуміло хоч би й сільському читачеві, бо там і самий сюжет не вимагає мудрацій. А тільки візьметь-

1) Основа, 1862, V. 6, Лист з 25-го січня 1843 р.

2) Конисскій, Жизнь укр. поэта Т. Г. Шевченка, 156.

ся Шевченко за яку історичну чи політичну тему, — зараз він пише так, що зрозуміти його можуть тільки освіченіші люде. Напр.:

Шепочеться Авіньоно
З римськими ченцями;
Шепочуться антипапи,
Аж трясуться стіни
Від шепоту. Кардинали
Як гадюки в'ються
Круг тіяри. (473 ¹⁾)

Або так:

А вас, моїх святих княи
І ваших чепурних княнок
Оддав своїм профосам п'яним
У наймички сатрап капрал,
Вам і байдуже. А між вами
Найшовсь таки якийсь проява,
Якийсь дурний оригінал... (269)

Раз-у-раз стривається сила чужомовних слів і невідомих народів іменнів та назвиц: Помпидіт Нума, Егерія, Архімед і Галілей, романський, легіон, ліктор, динарій, Прометей, догмати, негри, гішпане, Вашингтон, Сарданапал, Корф, Крамзін, Ченчіо, Валькірії і т. и. і т. п. Навіть засніви до поем з Аполлонами та музами:

Старенька сестро Аполлона!
Як би ви часом, хоч на час,
Придбали таки до нас,
Та, як бувало во дні они,
Возвиели б свій божий глас

---

¹⁾ Боки зазначено з видання тов. „Просвіта“: „Поезії Т. Шевченка“, 1902.

До оди пишно чепурної.....
Покиньте ж свій святий Парнас! (620).

В писаннях на біблійні теми — страшенна мішанина незрозумілої народові церковно-слав'янщини з українськими словами:

Достойно-пітая! благаю,
Царице неба і землі,
Воньми їх стону!.....
О ти, пречистая в женах,
Благоуханний зельний крини!....
Ланити, очі і уста
Марніють зримо. (597—603).

Все це показує, що, пишучи свої твори, Шевченко зовсім не рахував на сільського читача, і читач сей, не маючи відповідних наукових знань, не може зрозуміти таких місць у Шевченкових творах, як оті, що зазначено.

Далі. Хоча Шевченко мав щиро-демократичні погляди і в своєму житті дійсно був демократом, але світогляд його і світогляд народній, то зовсім неоднакові речі. Народ живе й досі в сфері містичного розуміння світових і життєвих подій, а Шевченко вже з неї виїшов і стояв на раціоналістичному ґрунті. Може бути, що деякі окремі люде з народу і підписались би, напр., під віршами:

Світе ясний, світе тихий,
Світе вольний несповитий (129),—

але се вже були б люде, що стоять по над массою; масса ж видимо иншої думки про кадила, кропила і „явлені“.

Та і в самого Шевченка раціоналізм та політичний радикалізм, що відбилися в ціх і в багатьох инших віршах, мішається часом з слав'янофільськими поглядами виразно обскурного характеру, — згадаймо з того ж „Послання“:

Як би ви вчились так, як треба,
То й мудрість би була своя,

А то залізете на небо:
І ми — не ми, і я — не я!
І все те бачив, все те знаю:
Нема ні пекла, а ні раю,
Нема і Бога, тільки я
Та куций німець узловатий.

. . . . .
Просвітити, бачиш, хочуть
Материні очі
Современними огнями,
Повести за віком,
За німцями. (477, 480).

Що сі погляди суперечуть тим, про які казано вище,— се видко кожному; вони суперечуть навіть іншим місцям того ж „Посланія“.

Що ж признати народнім світоглядом: те, що говорить Шевченко в таких віршах, як „Світе ясний, світе тихий“, „О люде, люде, небораки“ (132), „Саул“ (203) та ин., чи те, що сказано в зазначеному місці з „Посланія“? Або, може,— ні се, ні те? Але що ж тоді буде з думкою, ніби світогляд Шевченків і світогляд народній то—одно? „Шевченко сказаль то“ — говорить Костомаров, а за ім і багато инших, — „что *каждый* народный человек сказаль-бы, если-бъ его народное существо могло возвыситься до способности — выразить то, что хранилось на днѣ его души“. ¹⁾

Але що ж саме він сказав би? Про те, як будувати „нову хату“ („Світе ясний“), чи виявляв би слав'янофільські протести проти „сременних огнів“?

Та й що се таке „народ“, що „кожен народній чоловік“ мусить і розуміти, і вподобати Шевченкови твори і вважати те, що в їх сказано,— за своє? Звісно, всі селяне-хлібороби об'єднані не самою мовою, а таки й світоглядом, але по-за цим застається ще широке поле інтересів особистих і громадських, де не можуть усі селяне „в один гуж тягти“. Хи-

¹⁾ Основа, 1861, IV, 51.

ба з однаковими почуваннями буде читати „Гайдамаки“ або „Ой вигострю товариша“ кожен селянин?

„Гайдамаки положили Дригу долі та, насипавши йому на голу спину пороху, запалили і драли греблом, щоб признавсь, де ти червінці, що колись ганяв у Шльонське воли та заробив. А між ними та був наймит Дриги,—так той усе й виказав. І поти драли, поки стара не внесла в хату горшка з червінцями“.¹⁾

Так оповідав Кулішеві про гайдамаків Харько Цехмістер. Видима річ, що в думці сього чоловіка гайдамаки стояли зовсім не тими оборонцями народньої волі, якими змальовано їх у Шевченка, а просто грабіжниками. Не инакше на їх дивився і той чоловік, що на Кулішеве питання: „Що то, діду, за гайдамаччина була?“ відповідав: „Проклята була! Самовольці такі були, що... Невірне так було прославилось! Як поп'ється, то йому не кажи ні злого, ні доброго, — така собача юха!... Багато накоїли лиха!“²⁾

А сьогочасній Ярема-наймит може відповісти на це так, якъ одповідав недавній кріпак Шевченко:

Брешеш, людоморе!
За святую правду, волю
Розбійник не стане;
Не роскує закованні
У ваші кайдани
Народ темний; не заріже
Лукавого сина!... (239).

Або візьмімо хоч одну з найзрозуміліших народові річей—„Катерину“. Вона на селі мабуть найпопулярніша за всі інші Шевченкови твори. Але дуже неоднаково на неї дивляться. Дівчата й молоді жінки плачуть над нею, і я знаю, як в одному селі в Катеринославщині дівчата положили на голос і співали початок цієї поеми. Парубки те-ж люблять часом її читати, але сміються; старі-ж люде лають пое-

¹⁾ Кулишъ, Записки о Южной Руси, I, 248.

²⁾ Кулишъ, Записки о Южной Руси, I, 151, 152, 154.

му. Та її зрозуміло: все в її про кохання та ще її „нечесне“. От через що один розумний поважний селянин, що дуже любив читати книги, сказав мені одного разу:

— „Катерину“ нам читали. І нащо він (Шевченко) її писав? Негарна книжка.

Я багато разів давав читати на селі і „Кобзаря“, і окремі з його твори. Зовсім розуміють і люблять читати чи слухати (переважно молодіж та молоді жінки) такі речі, як „Катерина“, „Наймичка“, залюбки читають і „Причинну“, „Утоплену“, „Тополю“, називаючи їх „казками“. Але з поемами історичними справа тяжча. Щоб їх зрозуміти, треба-ж таки хоч мало-небагато знати історію. А саме цього в сільських читачів звичайно її нема.

Я колись списав для сільських читачів питання до деяких Шевченкових історичних п'єс. Питання були такі, щоб, одписуючи на їх, читач міг коротко переказати зміст твору і показати, як він його розуміє. На жаль (через усякі, мовляв, „незалежні обставини“) у мене збереглися відповіді тільки однієї людини; але вони все ж досить цікаві і варті уваги.

Людина ся—молодиця років з 30, мати кількох дітей, добра господиня, живе не в убозстві, але і не в великих достатках. Замолоду скінчила звичайну сільську школу, дівчиною трохи пожила в городі і вернулась на село до звичайного хазяйства. Розумна і досить, якъ на селянку, інтелігентна, вона чимало читала. Знаючи трохи московську мову, прочитала дещо її з української історії,—таким робом у неї було трохи ґрунту до того, щоб зрозуміти історичні поеми. Натура, як часто буває між нашим сільським жіноцтвомъ, поетична, вона сама складала вірші. „Кобзаря“ дуже любила і одного разу сказала мені:

— І що воно за книга така? Яку б иншу книгу не читав, а кинеш її та до „Кобзаря“ возьмешся. І не пачитаєшся її ніколи.

Дак її оце її дав я мої питання,—„Кобзарь“ давно вже в неї був.

Ось що вона написала мені про „Неофіти“, переказавши попереду коротенько їх зміст:

„Розібрати все це почти не важко: тільки слів таких, котрих я мало зрозумію що воно за слово, дуже вже багато, і через ті слова найважче розібрати, а як би були вони простіші, було б легше розібрати. Все це мені гарне, отам тільки й негарне посередині, де царі ті гуляли та силували людей молитися ка'зна чому, нерозумні, та мучили християн, а все останнє гарне і дуже жалібно. Тільки справді дуже вже крутенько написано,—багато слів нерозбірних“.

І справді багато, бо вся поема повна таких річей:

Возлюбленнику муз і грацій...

Перепливе вона Лету...

Помощники, поборники,

Кастрати німії...

Рим з Нероном

В паскудних оргіях конав,

А новий день із тьми-недолі

На Колізей і Капітолій

Уже світив...

І в термах оргія. Горять

Чертоги пурпуром і златом,

Куряться амфори; дівчата

Трохи не голі стоять

Перед Кипридою, і в лад

Співають гимн. Приготован

Веселий пир, і полягли

На ложах гості...

Що справді могла розібрати навіть моя доспть, як на селянку, освічена читачка в такому уривкові, як сей останній, де не тільки говориться про невідомі селянинові речі, але й написано його якоюсь макароничною мовою? А таким робом написана мало не вся поема.

Скажуть: се того, що поема з римської історії, а як би була з української, то то инша річ.

То правда, що там справа простіша, але ж і не така проста, як спершу здається. Там, де в моєї читачки ставало добутих попереду історичних знаннів, там вона розуміла

читане досить добре. Але й тут найбільше подобалось їй те, де було багато чисто побутового елемента, як от, напр., у „Невольнику“. Ось що вона каже про сю поему:

„Що з початку казано (то б то: в посвяті), — про те я нічого не скажу: не так, щоб там дуже нерозумно, а так собі—не нахожу що сказати“.

І не диво, бо в тій посвяті є і Нума, і німфа Егерія...

Далі от що вона каже: „Степан з Яриною не оженився через те, що батько хотів, щоб Степан поїхав уперед у Січ і побачив більше світу і набрався розуму. По теперішньому, то може батько і негарно робив, що послав Степана, бо тепер не ті люде стали, а по тодішньому, мені здається, що робив він гарно: через те він його послав, що тоді були такі звичаї, що не щитався той і за козака і чоловіка, котрий не показав себе якою небудь одвагою і сміливістю, що він козак, що він не боїться глянути лихові прямо в вічі, без усякого жаху,—тоді один проти другого брався. Мені тодішні звичаї дуже подобаються. Я думаю, що батько не думав, щоб Степанові трапилось таке нещастя і не винний він за це, хочь і послав його: що ж робить, коли так прийшлося. Про невольника мені дуже подобається, дуже гарне і жалібно. І як уже инше гарно й написано,—ну, прямо за слізьми читати не можна!“

Видима річ, що мою читачку захопила тут не історична декорація, а трагічна подія та ідеальне Яринине кохання.

Холоднішим оком поглядає читачка на „Тарасову ніч“. На питання: коли се діялося? — вона відповідає: „дотого врем'я, поки ще люде не були панськими“. Читання історичних книжок видимо не підказало їй виразнішої дати. Переказавши зміст, ось який присудь висловила вона про твір:

„Пісня ця не так, щоб дуже вже гарна, а так собі—гарненька: негарного нема в їй нічого, тільки невеселасмутна, а гарненька через те, що про гарних людей тут написано—про гетьманів і козаків, що які вони були люде гарні, що не дорожили вони свого життя за своє, найбільше за людське щастя“.

Ще байдужніші слова про Палія („Чернець“):

„Палій був козак. У монастир пішов він одмолювать гріхи, що за стілко років свого життя нагрішив. У козаків мабуть був такий звичай, що як зостаріється, так йому і треба йти гріхи одмолювати, бо наче б, як би не було такого звичаю, так Палій і не пішов би, бо он як він з сльозами згадував своє веселе життя. Робив Палій, як видно, одно своє діло—воював, бував мабуть і у неволі, бо він згадував Бердичів і кайдани, бо мабуть доводилось їх тягати... і всього багато згадував, і дуже в його серце боліло, що все те минуло“.

Цілком формально, в кількох фразах, переказано зміст віршів „У неділеньку святую“—без ніяких уваг; підхоже до того й про Швачку („Швачка“), якого читачка вважає за гетьмана.

„Ой чого ти почорніло“ викликало тільки оці слова „Тут теж описано воювання, як колись козакі воювалися за волю“. Видима річ—щоб глибше зрозуміти ці вірші, треба знати всю вагу для нашої історії берестецької події.

Чудово написану поемку „Гамалія“ зрозуміла читачка в загальних рисах, але окремих місць зосталося дуже багато незрозумілих. Ось що вона написала:

„З початку співають козакі у турка,—були вони там у неволі. Потрапили вони мабуть воюючися з турками: турки, побивши козаків, забрали їх у неволю. Скутарі—турецький город. Босфор—наче б то море. Босфор подав вістку морю; то значе, що Босфор подав згук, хвилі на море, бо од Босфору подув вітер, а море подало згук Лиманові, а Лиманъ зашумів і подав згук Дніпрові, а дід Дніпро захвилював і почав колихати Хортицю, і тоді вже козакі поплили воювати на турка, бо козакі давно мабуть були приготовлені і мабуть ждали гарної години. Оце я такъ розумію Босфор—неначе турецьке море, а яке воно саме—не знаю. Лиман—прибережжя понад морем або річкою. Дніпро—річка; дідом, мені здається, Дніпро називають. Хортиця—це таке судно, що козакі в йому їздили, а запевне не знаю. Гамалія був гетьман. Туди він їхав визволяти козаків з неволі. Харем—наче турецький будинок. Чубаті слав'яне—козакі. Византія—

наче турецьке судно. У Візантії люде спали, а потім, почувши гомін, прокинулись і поплили на допомогу Скутарі: і так швидко їхала Візантія, що аж ревла, що аж неначе, зубами скрегоче: а допливши до берега, люде повставали і почали різатися ножами. Дарданели не знаю що таке і Галата теж не розумію. Ця пісня гарна, жалібна і весела, тілки трохи не така розбірна, якъ „Тарасова ніч“, а негарного теж не нахожу нічого“.

Порівнявши ці слова з текстом поеми, кожен зразу побачить, звідки взялися в нашій читачки всі її непорозуміння.

„Гайдамаки“ вона в загальних рисах зрозуміла, як то видно з її переказу, хоч в окремих місцях часом і плуталася. Ось її погляд на сю поему (проминаю ті місця, де просто переказується зміст):

Розказавши, що „з початку Шевченко каже про своє життя сумне й одиноке“, вона говорить: „В „Інтродукції“ я нічого гісінько не розумію,—аж сором, та треба казати. Наче б то польські пани були колись дуже багаті, дуже любили гуляти, бенкетувати, піячить, а потім не розумію яким побитом вони попали до нас на Україну, що подружили з жидами і не боялися наших панів: обдирали церкви і палили та теж і людей“. Далі каже про Ярему, що мабуть його—кріпака—пан продав жидови, а може як „Ярема був байстрюк, то і пі до кого йому було голови прихилить, то вже треба було жить... А може він був дуже не росторопний“. „Конфедерати, це—купа шляхтичів-поляків назбиралися як розбійники та й ходять, обдирають церкви, гроші у кого є, та ще й дівчат—не на що инше, як на наругу. Все це робили не для чого иншого, як для того, щоб було за віщо пити та гуляти, для своїх забавок. „Свято в Чигирині“—зібралася вся Україна докупн в зеленій гаї; у кожного була одна думка і одно бажання. Зійшлися вони ножі освятити і помолитися щиро Богу, щоб поміг їм оборонити од ворогів Україну. А що повні вози пожів, гостинець доброї пані, то мабуть такої, як був Черевань або Шрам. 1) Дуже мені подобається

1) З „Чорної ради“ Куліша.

річ, котру благочинний розказував народу перед тим, як ножі розібрали.—Гайдамаки це такі люде, як і всі, що вже їм добре огидло лядське коверзування, так вони збіралися і йшли, приставали до запорожців і задавали ляхам чосу, бо вони залили їм за шкуру сала. Залізняк і Гонта були гетьмани і воювалися з ляхами, жидами за те, що ляхи тіснили дуже людей, одбирали у їх усякі права і що було в кого—однімали. Було це перед тим, як люде стали кріваками у панів.—Гонта порізав своїх дітей через те, що вони були поляки, а він присягав різать усіх ляхів,—так гріх було б йому зламати присягу. Мені здається, що він у цім ні стілко не винен, бо і оставить йому їх живими не можно було, бо всі і на його сказали б, що і він лядський спідручник, то ще б і його вбили, як вони, тіі гайдамаки, вже дуже порозбісювалися. Дуже жалко Гонтиних дітей. „Епілог“—тут каже Шевченко, що отце все, що він написав про гайдамаків, так це він усе чув од свого діда. А як же й дотепно написав, спасибі йому! А то ми може б і не чули. Не знаю як і сказать. Не можно сказать, щоб і добре діло робили гайдамаки, бо стілко пропало народу, і так, що не дуже і плохе, бо вони ж обороняли себе і всю Україну од людей лихих, од ворогів, хотіли, щоб усім жилося добре. Мені гарні гайдамаки, нема ні стілки поганого, бо тоді ніколи було платить за зло добром, бо скрізь лютувала лиха година. Вони хотіли зробиць, щоб скрізь панувала правда, аж описля їх нікому було балакать про неї і зананувала неправда і неволя“.

Як бачите, моя читачка „розуміє Гайдамаки“ подекуди так, як хотів того автор, і взагалі поема їй сподобалася. Інший одначе був результат, як сей твір прочитано було слухачам, що не мали й таких знаннів з української історії, як ся читачка, і через те не могли доладу розібрати справи.

Читала (ще року 1893 го) учителька в сільській хаті гуртові слухачів, що вже багато слухали читання, а один з їх і сам був письменний і любив читати. Слухачі були такі: шестеро звичайних сільських молодниць, одна стара ба-

ба та дев'ятеро чоловіка старих і середніх літ хазяїнів, усе поважних людей. Ось що стоїть у записях тієї вчительки:

„Передмова незрозуміла цілком. Хоча я й казала, що це Шевченко сам за себе розказує, але видимо не розуміли й нудились. „Інтродукція“— так саме. Дід тільки зауважив:

— А бач, як усе доладу та прикладно.

Як конфедерати зчинили бешкет у титаря, дід, не зрозумівши хто то, подумав, що то козаки і почав козаків лаяти, що вони тільки на те й жили, щоб таке виробляти; але інші йому зараз сказали, що це не козаки, а ляхи-пани.

„У тім'я цвяшок закатай“—не зрозуміли і здивувались чого титарь уже і вмер. З любощів трішки сміялися і дуже довгим це здавалось. Як конфедерат крикнув на жида: „чортів сину!“ хтось озвався: „Та й цур йому, як погано!“, і я вже більш не читала чорта. Повеселішали, як з'явився кобзарь волох і все прихвалювали його. Доводилось разів зо два поміж читанням нагадувати про відносини між нашими мужиками і панами польськими та поляшеними. Дем'ян (письменний) розказував, як він читав у „Сагайдачному“ Мордовця, що тоді ксьондзи людей запрягали, і про інші кривди розказував. (Я дуже погану передмову сказала,—тим, може, так і незрозуміло було). Йосип схопився з лави і, махаючи руками, мало не скрикнув:

— А он земський приказував: не грубіть панам.

— Хиба казав? — питаюся.

— Йй-бо, я сам чув на сході. Адже він за нас должен руку тягти, а він за панів тягне.

— То вже в його така натура панська,—каже дід. — Йому щоб усе скоро, щоб усе зараз було. От і тепер: скаже, щоб був викуп, і де хоч бери, а щоб був!

Йосип палко все щось говорить, доводячи, що земський кривдить мужиків, а дід собі:

— Він того не розбіра, що треба лекшенько, то воно все й буде, а він, щоб усе зараз.

— А в панів так, — додає баба Гапка,—у їх усе щоб живо, щоб зараз, усе біжи. Не скаже там: піди, або як небудь, а все біжи. Хоч і паймуть...

— Ну, найми, то инше діло, — перепиняє Йосип, — От хоч би й я нанявся, гроші беру, то вже треба й робить що скажуть.

— Ну, все ж наш братик на те розсудливіший,—одповіда дід. — А вже що пани (торкає мене за плече), це вже нація така панська, що ім усе біжи та все зараз.

Як кобзарь співа: „ти-ни-ни“, то Йосип:

— Оце й ми скоро такої співатимем, бо все вже скоро повитягають, тільки самі ти-ни-ни й будуть.

Всі говорять на ту тему, що „нам не до вареників, хоч би хоч хліб, а то й того ось-ось не буде“.

Як зарізав Гонта дітей, то ніхто не докоряв. Тільки хтось із бабів:

— То ж то рідні діти!

— Так присяга ж! — на те дід.

І більше ні слова. Всі якимось важко мовчали. А як Гонта ховав діти і говорив до їх мертвих, Дем'ян зауважив:

— Роскаюється.

Жінки цікавились Яремою та Оксаною, а чоловікам байдуже. Вони навіть гайдамаками, здається, не дуже цікавились, бо своє життя дужче допкуляло їх, ніж те, що давно минуло. Навіть, як дочитала, то не розмовляли про те що ж вийшло з гайдамащини. Я думаю, що це ще може й через те, що я погано розказала історію, не вмiла зацікавити, чи що. Перед „Гайдамаками“ я в той же день читала український переклад оповідання пані Шмiдтової „Галя“ з часів перших християн на Україні—річ шаблонова, але „жалібна“. То „Галя“ ім дужче сподобалася:

— Ця жалібнища,—каже Йосип.

— Бачите,—внясняє дід,—там усе про одну,—от ми й розбіраємо, а тут багато людей та ще про себе він там розказує, то й не розбереш де про що“.

Звичайна річ, що як читане цікавить сільських читачів, то вони не тільки під час читання, а й потім і часом ще багато днів розмовляють про його, розказують один одному зміст і т. п. Тут же нічого цього не було, а як розмовляли, то не про читане, а про своє, зачепившись за якесь почуте слово.

Та найгірше вишло з п'єсою „Заступила чорна хмара“, де розказано кінець боротьби гетьмана Дорошенка. Про сю п'єсу в моєї сільській читачки написано коротко, тільки оце:

„Дорошенко був гетьман. Чого хотів він,—того я гаразд не зрозумію. Зробилося з ім дуже негарно: його турки піймали і закували у кайдани і там у неволі він і вмер. А більше про Дорошенка я їй-Богу нічого не знаю і не згадаю; може що я і читала про його, тільки пам'ять у мене паскудна, що зараз же й забуваю“.

Перечитавши уважно вірші, ми зараз побачимо, що иншої відповіді від людини, не знайомої добре з історією Руїни, не можна було й сподіватися.

Заступила чорна хмара
Та білу хмару:
Виступили з-за Лиману
З турками татари:
Із Полісся шляхта лізе,
А гетьман попович
Із-за Дніпра напірає,
Дурний Самоїлович
З Ромоданом; мов та галич
Вкрили Україну
Та й клюють елико мога.
А ти, Чигирине!
А ти, старий Дорошенку,
Запорозький брате!
Не здужаєш, чи боїєшя
На ворога стати?
„Не боюсь я, отамани,
Та жаль України!“
І заплакав Дорошенко,
Як тая дитина:
„Не розсиплем вражу силу,
Не встану я знову!
Візьміть мої гетьманські
Клейноди панове,
Та однесіть москалеві...“ (265).

Чого прийшли з турками татари? Яка це шляхта лізе з Полісся? Який це гетьман попович? Хто се Ромодан? Чого тут питанья до Чигирина? Яку саме „вражу силу“ хотів би розсипати Дорошенко? Через що клейноди треба відносити москалеві? Ні тут, у цьому початкові, ні далі читач не може знайти на се відповіді *в самій н'єсі*.

Не пустили Дорошенка,
У рясі пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю послали,
А з Сосниці в Ярополче
Віку доживати. (266).

Хто не пустив і закував у кайдани? Мабуть турки й татари, бо вже ж вони прийшли, і вже ж не чого, як воюватися,—звичайно християне з татарами та з турками воюються.

Взагалі це одна з найнезрозуміліших історичних Шевченкових п'єс. На їй дуже добре видно, якъ помиляються ті, що кажуть, ніби то Шевченко співав так, як співав сам народ, тільки ще наперед поступивши, що народні пісньові форми тільки розвились у Шевченка і т. н. Народ ніколи не склав би про Дорошенка пісні так, як склав Шевченко свої вірші.

Шевченко дуже добре зібрав до купи всю ту сумму обставин, які примусили Дорошенка положити булаву: руїництво Дорошенкових спільників татар та турків, інтриги Самойловича, натиск з Москви й з Польщі. Кожну з сіх річей він зазначає коротенько, парочку фраз, і замикає все це загальним кінцем:

Мов та галич,
Вкрили Україну
Та й клюють елико мога.

І потім вивод з цього: не розсиплем вражу силу, треба коритись.

Народ же сказав би це зовсім инакше. Він висунув би на перед *одну* якусь причину, що здавалась би йому найважливішою, часом навіть зовсім фантастичну, і з погляду *цієї* причини пояснив і розказав би всю подію.

Напр., як народ співав про Байду, то він не збирав до купи, як, Шевченко про Дорошенка, всі ті причини які довели Байду до смерти в турецьких руках (боротьба за молдавське князівство, зрада господаря Стефана IX, повсякчасні набіги Байдини на турецькі землі і т. п.), ні, він дає тільки *одну* причину та ще й розказує її по казковому: царь турецький хотів переманити до себе Байду, віддавши за його свою дочку, а той не схотів та ще й налаяв,—от і все.

Або гляньте ви, як надзвичайно просто і виразно однією причиною вияснює народня дума початок козацького повстання Б. Хмельницького:

Як із день години,
Як стала тревога на Україні,
То ніхто не може обіратись
За віру християнську одностайне стати;
Тільки обібрались Барабаш та Хмельницький та
Клим Білоцерківський;
До короля виступали, листів-наверсалів прохали.
То король наверсали писав,
Самому Барабашу до рук подавав:
А Барабаш листи як взяв,—
Три годи козакам знати не давав.

Тоді Хмельницький просить у його ці листи з козацькими привілеями, той не віддає, Хмельницький добуває хитрощами і з листами в руках піднімає повстання.

Народня історична пісня може називати історичні імена, які тепер уже забуто, але становище справи, але відносини діячів вола зазначає виразно. Ось за для порівняння початок пісні про баталію на Жовтих Водах, цікавий ще й тим, що й тут, як у Шевченка, покликані на поміч татари:

Чи не той то хміль, що коло тичин в'ється?
Гей той то Хмельницький, що з ляхами б'ється.
Гей поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду,—
Гей не один лях лежить головою в воду.
Не пий, Хмельницький, дуже той Жовтої води:
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди.
„А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою велику потугу я знаю:
Іще орду за собою веду,
А все, вражі ляхи, на вашу біду“.
Утікали ляхи, погубили шуби... ¹⁾

Тут уже чоловік не заплутається в питаннях до кого прийшли татари, з ким воювався Хмельницький і т. д. Взагалі народня пісня дуже любить по-ряду розказати одне за одним все як воно робилося, вяснити становище й відносини героїв, щоб слухачеві було все зрозуміле. Через те починає вона завсїгди з того, що розказує де робилася, називає героя, часом описує його, тоді вже каже що і з ким він робив. Не наводжу прикладів—охочі знайдуть їх у тій самій книзі Антоновича й Драгоманова, яку вже я цитував,—напр. у думах про козака Голоту, про Марусю Богуславку, трьох Озовських братів, про війну Хмельницького з Волощиною і т. и.

З цього всього видко, що хоч Шевченко й узяв од народу поетичну форму, багато сутонародніх образів, але спосіб його творчости, літературна його манера не така, як у народа. Як і треба було сподіватися, вона має в собі прикмети не колективної, а індивідуальної творчости, і становить Шевченка не в гурт безіменних народніх творців, а в товариство інших світових поетів.

Так саме, як і вони, Шевченко заводить у свої твори всякі імення, згадки про всякі історичні події, про чужі країни і т. и. і таким робом вимагає од свого читача досить

---

¹⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Истор. пѣсни малорусск. народа, II, 18.

високої освіченості. І коли ми кажемо, що, напр., щоб зрозуміти Шіллерове „Das Siegefest“, де поет описує свято у греків з приводу перемоги над троянами, треба знати і грецьку мітологію, і історію троянської війни, і обидві Гомерови поеми, то так саме і Шевченкове „Заступила чорна хмара“ може зрозуміти,—навіть з інтелігенції,— тільки той, хто знає в загальних рисах історію України і спеціально—Дорошенків життєпис. Так саме, як і вони, Шевченко вживає свої індивідуальні способи творчості, виявляє свої власні погляди й думки, а не чийсь загальні. Яко син свого народу, що мучився через те, що народ його зазнавав муки, він міг виявляти і дійсно виявляв такі думки, такі бажання, які справді були і в народніх мас і цим його твори ставали тим масам близькі, але разом з тим виявляв він ще більше своїх власних індивідуальних думок і бажаннів і до того неоднакових про ту саму річ у неоднакові моменти його духовного розвитку.

В основі народньої творчості лежить тако ж творчість індивідуальна. Тільки що твір індивідуального автора, напр. пісня, переходючи з уст до уст, утрачає помалу все те, що суперечить поглядам і вподобанням народніх мас, або що перешкожає добре той твір розуміти, і навпаки—до його приєднується під час цих мандрівок усе те, що тим поглядам і вподобанням відповідає. Після довгих років такого обшліхтовування твір сей дійсно вже робиться твором народнім, який справді має характер уселюдності, утративши все, що в йому було індивідуального. Шевченкови ж твори такого процесу обшліхтовування серед народніх мас не перебули і через те лишилися творами цілком індивідуальними. Як такі, вони можуть бути більше або менше зрозумілі народові, більше або менше йому подобатися; але ні в якому разі не можна називати їх дальшим протягом народньої творчості, не можна казати, що Шевченко, як поет, був сам народ, що народ мов би обібрав його співати замісто себе. Шевченко не міг співати замісто когось, хоч би сей хтось був і народ, бо він був не тільки величезний талант, але й дуже виразна, міцна індивідуальність, яка змагалася

виявити і виявляла завсігди себе саму, всю півню своїх власних індивідуальних сил.

Чи се зменшує вагу Шевченкової поезії?

А ні трохи!

Великий поет іде завсігди поперед нас, показуючи ім такі далекі перспективи, яких вони досі не знали. Меси мусють підніматися, доростати до його ідей. Се так скрізь, так і в нас.

Нема чого нам тішитися, що ось, мовляв, маємо такого великого поета, що його в кожній мужичій хаті розуміють і що на йому може виховуватися народ. Ми справді маємо великого поета, але в мужичій хаті його що не знають або мало розуміють. Зробімо ж, щоб люде з тії хати піднялися духовно стільки, щоб справді могли його зрозуміти.

І це буде найкраща шана Шевченкові, найбільша любов до його творів.

В. Грінченко.

У Києві, 1906 II, 23.

С М І Х.

ОПОВІДАННЯ.

Бліда, невиспана пані Наталя одхилила двері з спальні в столову, де вже стирала порохи Варвара. Зацібуючи на ході білу ранішню блузу, вона тихо і наче з острахом поспитала:

— Ви ще не одчиняли віконниць?

Варвара кинула стирку і наважилась бігти.

— Зараз поодчиняю.

— Ні... ні, не треба... хай будуть зачинені цілий день!— бисто й налякано наказала вона наймиці.

• Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого коліру обличча.

— Сьогодні десь неспокійно в городі. Лихі люде ходять тепер раз-у-раз по вулицях. Коли б ще до нас не заїзли. Не ходіть сьогодні на базарь. Чи в нас є що варити?

— М'яса нема.

— То нічого. Обійдеться... Варіть що є. На вулицю ж не виходьте і нікого не пускайте в хату. Нас нема вдома... розумієте? Усі виїхали. Хиба хто з знайомих, то инше діло.

Пані Наталя говорила ті слова притишеним голосом сливе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очі неспокійно тоді блукали.

Коли Варвара вийшла, пані Наталя розглянулась по хаті. В хаті стояв присмерк і тільки жовті смужечки світла пробивались крізь шпари зачинених віконниць та ростягались

в повітрі каламутними течійками. Пані Наталя поторсала залізні прогінниці од віконниць, поправила гайки і тихо посунула в інші хати, зігнута і біла, як мара. Оглядаючи всі віконниці од вулиці, вона прикладала часом до вікна вухо і напружено слухала. Звідти неслись якісь невиразні, змішані згуки, що видавались їй часом незвичайними та тривожними.

Вона думала про сьогоднішній день. Чим то він скінчиться? Мало ще топтали людей кіньми, не доволі пролили крові,—треба було ще нацькувати темний народ на інтелігенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо куди на сей час, заберім діти—не схотів... і от тепер дочекалися... Ах, Боже! І за що ж?

Їй мимохіть пригадалися брудні, безглуздо складені, брутальні відозви, якими від кількох днів засипувано місто. Скликали бити та різати всіх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх прізвище... Так, адвокат Валер'ян Чубинський... Це прізвище було ненависне поліції й тепер воно стояло у списках...

В сусідній хати почувся дитячий регіт і крик.

Пані Чубинська кинулась туди.

— Тс!. цитьте!.. Ах, Боже мій! перестаньте ж кричати!..

Вона розпучливо махала широкими білими рукавами, як птаха крилами, а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дітей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоси долинуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хаті, збирала одягу та натягала дітям панчішки, певний, важкий хід босих ніг, поважне обличчя—все те навівало на пані Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше.

— Ви були, Варваро, на вулиці? поспитала пані Наталя.

— Ні, не була. Постояла трохи на фіртці.

-- Що ж там... спокійно?

— Та так... Приходили якісь люде, питали пана.

— Люде приходили? Які ж ті.. люде?

— А хто їх знає.. люде..

— Що ж у них... було що в руках?

— В руках? Ціпки були.

— Ціпки?

— Я сказала, що пана нема.. усі вихали.

— Добре зробили, Варваро, добре... Памятайте ж, Варварочко, що в домі, опріч вас, нікого немає.. Ах, Боже!..

— Варваро! Варваро-о!.. почувся з столової роздратований голос пана Чубинського. — Чому досі віконниці не одчинені?

Пані Наталя затримала рукою Варвару і метнулась в столову.

Там стояв на пів одягнений чоловік її і жмурился посліпуваті очі. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив і лице його, серед білявого волосся, здавалось змішаним і помнятим.

— Валер'яне, милий, нехай так буде.. То я звеліла.. Ти знаєш, який сьогодні день.. Я тебе сьогодні нікуди не пушу...

— От дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.

— Ах, Боже мій.. Ну, я тебе прошу... Для мого спокою... для наших дітей...

У пані Наталі виступили на лицях червоні плями.

Пан Валер'ян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втічеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всі сіли до столу.

В хаті було темно і якомсь чудно. Жовті зайчики світла тремтіли на стінах і на буфеті, вітер рвав віконниці і стукав ними. Діти—хлопчик і дівчинка—здивовані незвичайною обстановкою, шептались поміж себе, пан Валер'ян роздратовано тарабанив по столі пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дививсь кудись поверх окулярів. Вже кілька днів помічав він якихсь непевних людей, що стежили за ним, куди б він не йшов. По ночах біля вікон бовваніли якісь темні фігури і тислись попід паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. „Оратор, оратор“, злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп і блим-

нув на нього очима, коли він озирнувся. Пан Валер'ян нічого не сказав про те жінці, щоб не турбувати її. І враз промайнуло у нього перед очима ціле море голів... голови, голови й голови... впрілі загаріті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась гаряча хвиля біла йому в лице, влітала з віддихом в груди. Слова влітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здається, удалась йому. Йому удалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу і тих, що мусять її брати, що навіть самому ся річ стала яснішою. І коли йому плескали, він знав, що то б'є в долоні розбуджена свідомість... Так, але що буде сьогодні?.. Чи буде що справді сьогодні?

Чубинський глянув на жінку. Вона сиділа витягнена і прислухалась. На блідому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справді дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвили ладен розіллється морем пристрасти та затопити береги?

Раптом щось грюкнуло в віконницю.

Пані Наталя аж підскочила на стільці.

На хвилину всі зацікавилися.

— Ну, чого ти жахаєшся? росердився—пан Валер'ян. Певно діти пустуючи зачепили віконницю, як се часто буває, а ти зараз не знаєш що подумала...

З кухні вбігла Варвара.

— Що сталося, Варваро? налякалась пані Наталя.

— Паніч Горбачевський прийшли.. Вони через двір зайшли до кухні.

— А-а!... нехай заходить, нехай... Студент Горбачевський уже вихилявся з-за спини Варвари.

— Що там чувати, розкажіть!.. привітався до нього господарь.

— Здається, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микитки був чорносотенний мітинг. Пили і радились, кого мають бити. Насамперед буцім покладали знищити „ораторів“ та „домократів“...

— Ах, Боже...

— Ви не лякайтесь, пані... може, нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купками по три—чотири... Обличча сердиті, суворі, а очі хижі, лихі, так і світять вогнем, як вглянуть інтелігента... Дайте мені чаю...

Пані Наталя тремтячими руками наляляла склянку чаю і, росплюскуючи по дорозі, подала студентові.

— Ну, що ж далі?—Питався пан Валер'ян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

— Спасибі. Пройшов через базарь. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні поради, але про що говорять, трудно сказати. Чув тільки кілька фамилій: Мачинського, Залкіна, вашу...

— Ах, Боже...

— Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і п'ють горілку... Чи не можна попрохати хліба? Спасибі. А все таки дивуюся, чому ви не виїхали на цей час з города? Біжу оце до вас,—бачу віконниці зачинені, значить, нікого нема, забіг тільки поспитати—куди й чи на довго—аж ви тут сидите собі... Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте...

— От бачиш... Чи ж я не казала, чи ж я не благала його, поїдьмо куди, заберім діти... мало не плакала пані Наталя, притискаючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

-- Ет, що тепер про це говорити, роздратовано скрикнув пан Валер'ян і далі бігав по хаті. Він курив папіроску за папіроскою і розбивав головою хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман в горах.

— Ах, що робиться... що тільки робиться...

Це говорив хтось інший, високим жіночим голосом.

Всі обернулись до дверей з кухні, звідки, впускаючи на мить світло, влетіла в столову маленька, кругленька жінка. Шапочка зїхала в неї на бік голови, руде волосся ростріпалось і палало, наче вона принесла на них пожежу з вулиці.

— Ах, як тут темно. Де ви?—Вона ні з ким не привіталася, підбігла до столу і впала на стілець.

— Мої милі, мої дорогі... ви ще живі? А я думала... Вже почалося... Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тільки що бачила, як били Сікача...

— Котрого?

— Молодшого, студента... Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурці, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всі били. Очи в нього такі великі, червоні, божевільні... Мене обхопив жах... Я не могла дивитись... І знаєте—кого я бачила в юрмі? Народ... Селян... в сірих святних свитах, в великих чоботях, простих статечних хліборобів... Там були люде з нашого села, тихі, спокійні, працьовиті...

— То гірший елемент, Тетяно Степанівно,—обізвався студент Горбачевський.

— Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже п'ять літ учителюю в тому селі... А тепер втікла звідти, бо мене хотіли побити. То стара, дика ненависть до пана, хто б він не був... У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих... Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син в Сібіру, другий в тюрмі сидить... Тільки й лишилося, що стара хата та сад. І от знищили все, розібрали хату по брусіві, сад вирубали, книжки синів подерли... Вона не хотіла прохати, як другі. А деякі виходили на зустріч юрмі з образами, з дрібними дітьми, ставали на коліна в грязь і благали цілими годинами, руки мужикам цілували... І тих помилували...

— Ах, жах який,—шепнула якомсь механічно пані Наталя.

Вона все ще сиділа, витягнена, напружена, немов чогось чекала.

— Тс... цитьте... нетерпляче перебила вона розмову.

З вулиці донісся далекий галас.

Усі замовкли, обернулись до вікон і, витягши шії, замерли в увазі.

Шум немов наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів.—А-а-а... а-а-а...—одбивали високі стіни змішані згуки і тут десь близько почулось топотіння ніг по каміню вулиці.

— А, подлість... подлість... Я йду на вулицю...—стрепенувся Чубинський і забігав по хаті, чогось шукаючи.

Але на нього накинулись всі. Вони кричали на нього притишеними, зміненими голосами, що він не повинен виходити, бо його тільки шукають, що там він нічого не вдіє, що не можна кидати жінку й діти. Жінка казала, що вмере без нього.

Тим часом галас зменшився і скоро затих.

Тільки налякані діти плакали в кутку, хлипаючи все голосніше та голосніше.

— Варваро! Варваро!—гукав пан Валер'ян: заберіть дітей у другу хату, втихомирте як-небудь...

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, засуканими по лікоть рукавами і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тими грубими голими руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніше.

— Які ви щасливі,—обізвалась Тетяна Степанівна: маєте таку славу наймичку.

Пані Наталя зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

— О! моя Варвара золота жінка... Це наш справжній друг... Спокійна, розсудлива, прихильна.—І уявіть собі, бере всього на всього три карбованці на місяць...

— Добрий характер має,—додав пан Валер'ян.—Четвертий рік служить... Ми звикли до неї, вона до нас... І дітей любить.

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона властиве прийшла. Їй здається, що панові Валер'янові, після його промов на мітінгах, небезпечно сидіти вдома. Лучче б перечекати цей лихий день десь у сусід, в певному місці.

Горбачевський перечив. Навпаки, лучче сидіти вдома, не з'являгись на вулиці. Кватирі їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачать замкнені віконниці, то подумають, що дім порожній.

— Ні, ні, я лишуся вдома.. Що буде, те й буде...—заспокоював їх на прощання Чубинський.

Чоловік і жінка лишилися сами. Він бігав по хаті серед хмар з диму, немов хотів розбити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

— Ну, не турбуйся ж так дуже,—заговорив він до неї, намагаючись бути спокійним.—Ніхто нас не зачепить... От погукають трохи та й розійдуться...

— Я... я спокійніша.. Ти не звертай уваги... так, трохи нерви... Я теж гадаю, що нічого не буде...

Вона ледве здержувала себе, щоб не тремтіти.

— Я певний, що хуліганів мало, народ не піде за ними...

— Та-ак, певно, що хуліганів...

— І не дійде до того, щоб проливалась кров..

— Ах, Боже!.. певно не дійде до того, щоб...

Тепер, коли вони лишились сами, без людей, в цій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагались скрити в розмові один од одного свої думки і свій неспокій, тривога зростала, збиралась круг них, немов грімлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій злобі дикої маси, яка не знає, що чинить, він, беззбройний!

Вона те знала.

Ну, а коли придуть до них? Що ж, коли придуть, вони заставлять двері меблями і будуть захищатись до краю. Вони забаррикад... Дзень-дзелень... дзень-дзень!

Сильний різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

— Не ходи... не одчиняй,—благала пані Наталя, заламуючи руки.

А дзвінок скакав, хрипів, казився.

Чубинський кинувсь до кухні.

— Варваро! Варваро!..

— Тс...—не кричи так...

Але Варвари не було.

Що ж робити? Треба щось робити.

Де ж та Варвара?

Вбігла нарешті Варвара.

— То пан доктор дзвонять.—Зараз ідуть через кухню...

Доктор сливе вбіг. Високий, здоровий, він махав руками, як вітряк крилами, і ще на ході кричав:

— Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється... Б'ють, забивають... Поріжуть, кажу вам, як курчят.. Розбили квартиру доктора Гарньє, знищили всі його струменти. Жінку волочили за коси, а Гарньє забрали з собою: носить тепер портрет на чолі хуліганів. Маєте раз.

— Ах, Боже!...

— Іваненка стягли з звощика і розбили голову. Маєте два. Залізко мусів присягати на самодержавіє, бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, кажуть, на смерть забили. Поліції нема, щезла. Нас оддали п'яній голоті... Треба всім зібратись на майдан коло думи. Чуєте? Зараз. Зараз треба зібратись і одбиватись оружно!...

Доктор кричав так сильно, немов на площі, перед народом.

Пані Наталі той крик розривав груди. Ах, тихше... тихше... почують...—благали її очі і болізна вираз.

Притискала до грудей руки і все з жахом шептала:

— О, пане докторе... пане докторе... будьте ласкаві... Ах, Боже...

Але доктор не слухав.

— Беріть револьвер,—кричав він,—і ходім зараз.

— Я не маю револьвера,—сердито скрикнув Чубинський.

— Фью-ю!—аж свиснув доктор.

— Як, ви не маєте оружжя? То ми вміємо тільки промови говорити, а якъ прийде що до чого... Не-е, голубчики, так не можна... так не можна... Сидіть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду...

— Куди,—кричав собі пан Валер'ян: це ж безглуздя, ви нічого не вдієте...

Але доктор махав руками і з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, подлий страх. Він це розумів. Що ж робити? Куди подітись? Він не хотів загинути такою безславною, страшною смертю. Сховатись? Не самому, о, ні, а всім, це очевидячки... Він озирнувся по хаті. Жінка стогнала на пів притомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втікти? Куди? Десятки планів займались у його мізку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те... не те... Звірячий жах ганяв його по

хаті, од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів. Не втрачай голови... не втрачай голови...—говорило щось у ньому, а думки так і бігали в нього, як у звіра, що піймався в пастку. А? Що таке? Чого вона хоче? Що-о?

— Сніданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Це трохи опам'ятало його.

— Що ви говорите?

— Чи подавати, питаю, сніданок?

— Сніданок? Не треба. Ви ж чули?

— Чому не чула... Хха!

Те „хха!“ зупинило його серед хати. Він помітив, як здригнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

— Панів б'ють...—жалібно пояснив пан Валер'ян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та-а...

І раптом сміх той прорвався.

— Ха-ха!.. Б'ють... і нехай б'ють... Ха-ха-ха!.. Бо годі панувати... ха-ха-ха! Слава ж тобі, Господи, дочекалися люде...

Вона аж перехрестилася.

Лице в неї налялось кров'ю, очі спажнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хилиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під заялозеним убранням.

— Ха-ха-ха!... а-ха-ха!...

Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клетотів у грудях і лиш як піну викидав окремі слова.

— Ха-ха-ха!.. всіх... викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і на насіння... всіх!...а-ха-ха!..—Вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скакав по хаті і було од нього такь болізно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убійче і смертельне в його переливах і наводило жах.

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде...

Пані Наталя перша скочила з місця.

— Геть!—скрикнула вона тонко й пронизувато.—Геть!.. Вона ще дітей мені поріже!... Жени її геть!..

Варвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще скакали, а голова схилилась низько. Вона поглянула скося на пані й, забравши в оберемокъ посуду, важкою ходою подалась до кухні.

Босі ноги гупали по помості. Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків у слід Варварі і став... Щось неможливе... незрозуміле... Якийсь кошмар...

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала.

— Вар...

Хтів говорити і не міг.

Лише дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменчі дрібниці. Побачив те, біля чого що дня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечахъ, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все ззіли, разом з обідом... Синій чад у кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду й чаду... ледве прикрити... Як у берлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життя, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других... для других... для других... щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приятні!...

Не міг говорити. По що? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

— Ти бачила?—кинувсь на жінку.—Не бачила? Піди, подивися...

— Чом вона не страйкує?—кричав якимсь високим незвичайним для нього голосом.—Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його пугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не пам'ятаючи, що діє, почав одкручувати гайку. Швидко й нетерпляче.

— Що робиш?, кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув що сили прогонич. Залізний бовт з брязком ударив у віконницю, аж луна пішла під високою стелею. Вікно відскочило, вдарилося половинками в лутки і в хату ввіллялось жовте каламутне світло. Осінній вітер кинув до середини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних звуків.

— Чом вона не страйкує?

Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клекоту вулиці.

А вулиця стогнала.

А-а-а...—неслося десь здалеку, як од розірваної греблі.

А-а-а...—котилось ближче щось дике і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні роспуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скавав по вулиці звощик і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

А-а-а... а-а-а...

М. Коцюбинський.

1906. Чернігів.

Гейнріх Гейне.

П'ятдесят літ минуло з того часу, як 17-го лютого 1856 р. вмер у Парижі Гейнріх Гейне, великий співець кохання й волі, творець „Книги пісень“, „Північного моря“, „Подорожніх малюнків“ і політичних віршів, один з найбільших ліриків у світовій літературі і один з найпалкіших літературних борців за визволення зневолених.

Ні один європейський поет ніколи не з'єднав у себе в такій мірі ніжності почування, смілости фантазії і сили немилосердної іронії, як Гейне. Він умів промовляти до найніжнішого серця і бити стрілою своєї пекучої сатири найдужчих оборонців темряви й неволі.

І через те й досі говорить він до нас так, мов би жив з нами; через те й мав він право назвати себе „лицарем духа“, того духа, про який він казав:

Дух святий із давніх давен,
Та й тепер, вчиня дива:
Він ярмо неволі й замки
Злих тиранів розбива.

Давні смертні рани гоїть,
Людське право він дає,
Через його поміж людом
Рівність, воля настає;

Дух святий жене темноту
І химери чорні пріч,

Що псують кохання й втіху,
Дражнють нас і день, і нічь.

Збройних лицарів багато
Дух святий собі обрав,—
Щоб його чинили волю,
Душу ім одважну дав.

Таким одважним лицарем духа справді був Гейнріх Гейне і тоді, як, повний сил і надій, виходив на широкий шлях життя в сяві першої слави молодого поета, і тоді, як дев'ять років умірав, прикований тяжкою хворобою до ліжка.

Не вважаючи на всі, часом великі, помилки й хиби Гейне, як поета, вплив його на європейські літератури був величезний, а серед перекладачів се був один з найбільш улюблених поетів. І в українському письменстві Гейне здавна був своєю, рідною людиною. Цілий ряд кращих наших поетів подав українському читачеві багато чудових пісень свого великого німецького тсвариша.

Сподіваючися згодом дати окрему розвідку про Гейне, „Нова Громада“ поки що шанує його вінком нових перекладів його кращих творів.

Маврський король.

З Гейне.

У вигнання з Альпухари
Молодий король подався;
Тихо, з серцем повним туги,
Іхав він поперед гурту.
А за ним на виноходцях
Та в носилках позлотистих
Всі жінки його сиділи;
На ослах рабині чорні.
Сотня вірних слуг за ними
На арабських добрих конях;
Коні гордо виступають—
Верховці поникли в сідлах.
Ні цимбалів, ані бубнів,
Ні пісень—не чути й гуку;
На ослах дзвіночки срібні
Смутно плачуть серед тиші.
На верховлі, звідки погляд
Досяга у діл Дуеро,
Де шпилі будов Гранадських
Можна бачити в-останнє —
Там з коня король зіходив,
Щоб поглянути на місто,
Що в вечірнім світлі сяло,
Нече в злоті, в багряниці.
О, Аллах! Що він побачив!
Там, де був коханий місяць,
Хрест і стяг стремить еспанський
На Альгамбрі скрізь на вежах.
Ох, як те король побачив,
Здійнялись зітхання в грудях,
Сльози раптом полилися

Мов джерело по обличчі.
На коні смутна сиділа
Королева мати, хмуρο
На журбу його дивилась
І картала гірко й гордо:
„Боабділь ель Хіко, сором!
Ти оплакуєш як жінка
Тее місто, що не тямив
Боронить як чоловік!“
Тільки вчула гостру мову
Королева-краща мила,
Миттю скочила з носилок,
Обняла свого владаря.
„Боабділь ель Хіко“, мовить,—
„Заспокойсь, моє кохання,
Бо з сії безодні—туги
Лавр тобі зросте розкішний.
•Тож не тільки триумфатор
Перемогою вінчаний,
Щастя темного обранець,
Але й син кривавий лиха,
І борець величний духом,
Той, що долею лихою
Подоланий, буде жити
Вічно в пам'яті народній“.
„Місцем сліз останніх Мавра“
Звуть до сього дня ту гору,
Де король колись в останнє
Подивився на Гранаду.
Отже справдилася любо
Провість любої дружини,—
Ймення маврського владаря
Здобуло шанобу й славу.
Тая слава не загине,
Аж поки струна остатня
Не порветься на остатній
В Андалузії гітарі.

Леся Українка.

ПІВНІЧНЕ МОРЕ

(1825—1826)

Гейнріха Гейне.

Перший цікл.

Не вимагати собі самому нічого ні в чім, а найбільше в коханні та в дружбі, було моїм найвищим жаданням, моїм найголовнішим правилом, моїм ділом; тим і моє сміле, пізніше сказане, слово: „що тобі, що я тебе люблю?“ сказалося в мене просто з душі.

Гете, Поезія й правда, XIV.

1.

Коронування

Пісні, мої добрі пісні!
Вставайте! вставайте! до зброї беріться!
Ударьте у сурми
Й мені на щиті підніміть
Оцю молодую дівчину—
ї, що над серцем моїм
Тепер королевою буде.

Вітаю тебе, молода королево!

З високого сонця
Зірву променисто-червоного злата
І з його сплету я вінець

Тобі на твоє божественнеє чоло.
З шовково-блакитного неба,
Де сяють вночі діаманти,
Відріжу шматок дорогий,
Його, мов царськую керею, накину
На плечі царські твої.
І по́чет я дам королівський тобі
Із чемно-убра́них сонетів,
З увічливих стансів та з гордих терцін;
Гонцем тобі буде мій дотеп,
А мрії мої тобі дурником будуть двірським,
Герольдом — у гербові сміх із сльозами —
Мій гумор.
А сам я, моя королево,
Навколішки стану й побожно
На подушці пишній червоній
Подам я тобі
Ту розуму крихту,
Що з ласки своєї мені
Зоставила та королева,
Що перше за тебе була.

2.

Смеркання.

На березі білім край моря
Самотний сидів я, журився думками.
Схилялося сонце все нижче й на воду
Вогняно-червоні кидало смуги;
А білі далекі хвилі,
Що навалом гнало,
Кипіли й шуміли все ближче та ближче:
Там дивне шуміння і шепіт, свист,
Там сміх і бурчання, зітхання і сик
І спів колисковий тихенький...
Здавалось, забуті перекази чую,
Ті любі казки старосвітські,
Що ще колись хлопцем

Я чув од сусідських дітей,
Як вечором літнім,
Під хатою сівши на східцях камінних,
Ми слухали тихії оповідання:
Тремтіли з уваги маленькі серденька
І очі цікаві розумні блищали...
Великі ж дівчата
Тоді навпроти біля квітів пахущих
Край вікон сиділи,—
Рожеві обличча
Сміялись, осяяні місяшним сяйвом.

3.

Сонце заходить.

Палаючи, сонце червоне заходить
В далеко-схвильоване,
У сіро-сріблястее море.
Рожеві легенькі хмаркі
У слід за ім линуть; а з другого боку,
З осінніх насуплених хмар
Смутним блідо-мертвим обличчам
Вже дивиться місяць;
За ім же, мов искорки світу,
В тумані далекому мріють зіркі.

Колись серед неба блищали
Подружжям, у парі
Бог-сонце і місяць-богиня,
Зіркі ж навкруги їх зоріли,
Маленькі невинні діткі.

Та злі язики нашіпілі незгоду:
Вороже тоді розлучилось
Високе блискуче подружжя.

Удень тепер ходить самотно-величне
Бог-сонце в своїй високості,
За пишнее сяйво своє
Шановане вельми, оспіване вельми
Від гордих, на щастя багатих людей.
А ніч як приходе,
То місяць-богиня по небу блукає,
Нещасная мати
З сирітками-дітьми зірками,
Сияючи сумно і тихо.
Дівчата закохані й добрі душею поети
Присвячують їй свої сльози і співи.

І ніжна богиня жіночим серденьком
Усе ще коха своє гарне подружжя.
Увечері, вся тремтючі і бліда,
Крізь хмари прозорі
Услід за ім дивиться жалібно-сумно,
Мов боязько хоче покликать: „Стривай!
Стривай! по тобі твої журються діти.“
Та впертий бог-сонце,
Уздівши дружину, ще більше
Увесь червоніє
Від гніву та муки
І зараз неблаганий сходить
На вóдяне ліжко вдовецьке холодне.

Отак ті гадючі злі язики
Колись принесли і нещастя, і муку
Між вічні навіть богі.
І бідні богі по високому небу
Безкрайний свій шлях безнадійний
У муках проходять
І вмерти не можуть
І тягнуть слідом за собою
Своє променистее горе.

То й я, чоловік,
Поставлений низько, щасливий, що можу умерти,
То й я вже не ремствую більше.

4.

Ніч на березі.

Беззоряна ніч і холодна,
Хвилюється море,
Над морем же вітер північний бридкий
Простягся, на черево лігши,
Воркочучи хрипко, немов
Буркун вередливий у добрім гуморі.
До моря базіка тепер таємниче,
Багато розказує всяких дурниць:
Про велитів дужих казки чудернацькі,
Норвезькі перекази з давніх часів;
А часом регочеться він на все море,
Чи з Едди завие закляття,
Чи з рун замовляння якісь —
Уперто-похмурі, чарівно-могучі, ---
Аж білі діти морські,
Радіють, неначе сп'янівши,
І високо скачуть угору.

А берегом рівним низьким,
По хвилями змитім піску,
Тим часом проходить чужинець,
І серце у його кипить гірш од вітру і хвилі;
І де тільки ступить,
Там прискають іскри, тріщать черепашки.
Вгорнувшись щільно у сіру керею,
Він швидко іде серед темної ночі
На вогник маленький,
Що любо-принадно блищить
В самотній рибальській хатині.

На морі і батько, і брат,
Самісінька в хатці
Зосталася там рибалківна,
Чудова краса-рибалківна.
Сидить біля печі
І слуха вона, як шумує вода в казані
І їй навіває
Якісь таємниче-солодкі мрії;
І хмиз вона в піч підкидає тріскучий
І дме на вогонь;
Червонеє ж полум'я грає,
Тремтить на квітущому личку,
На ніжнім та білім плечі,
Що так визира соромливо
З товстої сорочки;
Тремтить і на ручці дбайливій,
Що дужче стягає спідничку
Круг стану стрункого.

І враз одчинилися двері, —
Ввіходить отой чужоземець у хатку,
Закоханим оком він дивиться ясно
На дівчину білу струнку,
А та, тремтючи перед ім,
Стоїть, наче злякана біла лелія.
Керею додолу він кида,
Сміється і каже:

„От бачиш, дитинко, додержав я слова:
Прийшов я й зо мною приходить
Час давній, як сходили з неба боги
До людських дочок
І людських дочок обнімали,
І з іми родили
І берлодержавних царів, і героїв,
Що дивом бували на світі.
Одначе, дитинко, вже годі тобі
З мого божества дивуватись:

Будь ласка, нагрій мені чаю, ще й з ромом,
Бо холодно дуже надворі,
В таку ж холоднечу і ми навіть мерзнем,
Довічні боги,
І нас напада тоді божеський нежит
Та кашель безсмертний.

5.

Посейдон.

Проміннями сипало сонце
По хвилях безкрайого моря;
Далеко на рейді блищав корабель;
Мене він повинен додому везти,
Та доброго вітру нема ходового,
Тим я і сидив тут спокійно
На березі білім безлюднім
І про Одиссея я пісню читав,
Стару, та повік молодую ту пісню;
З картюк її, повних шуміння морського,
Відрадісно віяло й любо до мене
Диханням богів,
Весною ясною народів
І небом квітчастим Еллади.

Моє благороднеє вірнеє серце
Лаертового бідолашного сина
В мандрівці, в біді провожало,
Смутне з ім сідало край огнищ гостинних,
Де ткали цариці червоні тканки;
Йому помагало брехати й щасливо втікати
З печерь од циклопів, з обіймів од німф,
За ім слідкувало і в ніч кіммерійську,
І в бурю, як била вона кораблі,
І з ім невимовнеє лихо терпіло.

Зітхнувши, сказав я: „Ти, злий Посейдоне!
Твій гнів є страшний,
І сам я боюся,
Чи я повернуся щасливо додому.“

І ледві сказав я,—
Шумує вже море
І з хвилі білястої—бога морського
Встає голова у вінку з очерету,
І скрикнув глузуючи бог:

„Не бійся, поетику, зовсім!
Нема в мене хіті ні трохи
Полохать мизерний корабличок твій
І миле життя турбувати тобі
Занадто страшним колиханням,—
Мене бо, поетику, ти не загнував ніколи:
Ні башточки ти не заняв
В святому Приямовім місті,
А ні волосиночки ти не спалив
На віях у сина мого Поліфема,
І помочи-ради тобі не давала
Паллада-Атена, премудра богиня!“

Так крикнув мені Посейдон
І знову пірнув він у море;
І з жарту простацького бога морського
Сміялась в воді Амфітрита,
Ота нечупарна рибаска,
А з нею Нерееви дочки дурні.

6.

Признання.

Зійшов уже вечір тихенько на землю
І море грізніш клекотіло;
Сидів я на березі там і дививсь,

Як білії хвилі танцюють.
Як море, здіймалися груди мої,
Пекуча журба обнімала
Мене по тобі, чарівная красо,
Що всюди круг мене витаєш,
Що всюди ти кличеш мене,
Усюди, усюди—
І в вітра шумінні, і в плескоті хвиль,
І в власних зітханнях моїх.

І очеретиною я написав на піску:
„Агнесо, кохаю тебе!“
Але на те слово солодке
Недобрі наринули хвилі
І змили його.

Ламкий очерете, сипучії піски,
Плескучії хвилі,— не вірю вам більш!
Темнішає небо, обурилось серце,
Міцною рукою з норвезьких лісів
Високою сósну зриваю,
Вмочаю її
У Етну, в розпалену пащу,
І сим велетенським пером огняним
На темному небі пишу я:
„Агнесо, кохаю тебе!“

Що-ночі палає від часу того
Вгорі те довічно-вогнисте писання,
Всі роди потомні, нащадки усі
Читають радіючи слово небесне:
„Агнесо, кохаю тебе!“

7.

Уночі в каюті.

Є в моря широкого перли,
Є в неба блакитного зорі,

А в серця моїого, у серця,
У серця мого є кохання.

Великі і море, і небо,
Та більше за їх моє серце,
І краще, ніж перли і зорі
Кохання моє там сияє.

Ти, люба маленька дівчино,
Горнись до великого серця;
І серце, і море, і небо—
Всі гинуть з палкого кохання.

* * *

До небесної блакиті,
Де горять прекрасні зорі,
Притулився б я устами,
Плачучи шалено, палко.

Ті зірки ясні—то очі,
Очі милої моєї,
Миготять, тремтять і сяють,
Привітання шлють з блакиті.

До небесної блакиті,
До очей мого кохання
Вгору я знімаю руки
І побожно я благаю:

„Любі очі милосердні!
Ви мені вщасливте душу:
Хай умру я, щоб придбати
Вас і ваше ціле небо!“

* * *

Тремтючи, з очей небесних
Золоті спадають іскри,
І душа моя з кохання
Розростається все ширше.

О, небесні очі, плачте
Ви згори до мене в душу,
Щоб ясні зористі сльози
Залили мені всю душу.

* * *

Мовчки я лежу в каюті,
В темнім закутку на ліжку,
Бо мене заколисали
Хвилі тихі й думи-мрії.

Крізь одчинену ляду
Бачу я блискучі зорі,
Ті кохані любі очі
Любого мого кохання.

Ті кохані любі очі
Ніч вартують наді мною,
І мигтять вони, і сяють
Із небесної блакиті.

На блакить небесну довго
Я раюючи дивлюся,
Поки аж туманом білим
Любі очі ті закриє.

* * *

За стінкою, там, де лежить,
У мрії повита моя голова,
Хлюпоцуться хвилі, розгнівані хвилі,
Шумлять і буркочуть
На вухо мені таємниче:
„О ти, нерозумний!
Коротка рука твоя, небо ж далеко,
І міцно зірки золотими гвіздками
Прибито вгорі.
Даремно ти рвешся, даремно зітхаєш,
А краще лягай та засни!“

* * *

Великий степ мені широкий снівся,
Укритий був він білим снігом скрізь,
Під снігом тим похований лежав я,
І смертним сном холодним сам я спав.

Та на мою могилу зорі-очі
Дивилися із темряви небес,
Гляділи так звитяжсько і спокійно
І ясно так сияючи коханням.

8

Б у р я.

Лютує вже буря
І б'є вона хвилі,
Шумують розгнівані хвилі, встають,
Спинається хвиля на хвилю,—
І в'одяні білі гори гуляють;
На їх наш кораблик дереться,
Силкується, пнеться і враз
Униз уривається в чорний
Роздзяплений широко вир.

О, море!
О, мати краси, що із шуму повстала!
Прамати кохання, помилуй мене!
Мов тая мара, уже білая чайка
Шугає над хвилями, чуючи трупи,
І гострить об щоглу свій дзюб
І прагне ненажерно серця
Того, що дочку твою славить,
Того, що унук твій, лукавий пустун,
На іграшку вибрав собі.

Даремні прохання-благання!
Мій голос зникає у гуготі бурі,
У боі вітрів.

Шумить і гуркоче, і виє й свистить,
Мов криком шаленим гуде божевільня...
І добре з-між цього я чую:
Дзвенить прикликаючи арфа
І спів, повний туги і муки, лунає,—
Душа розривається, тане від його,
І голос я той пізнаю.

Далеко, на скелі шотландській,
Де замок маленький і сірий
Над морем хвилястим стремить,
Вікно там з високим склепінням,
Край його—вродлива хвора жінка,
Бліда, ніби мармор, і ніжно-прозора.
І грає на арфу й співає вона,
А вітер їй кучері довгі розмаяв
І пісню похмуру розносить
Над морем бурхливим далеко.

9

Тиша морська.

Тихе море. А по хвилях
Сонце промінь розсипає;
Корабель на самоцвітах
Покидає слід зелений.

Край стерна лежить стерничий,
Ниць лежить, хропе тихенько.
В смолу вмазаний, край щогли
Юнга сів, лата вітрило.

З щік брудних пашить рум'янець
І тремтять плачливо губи,
А великі гарні очі
Сумно дивлються у його.

Тупотить, лютує, лає
Копитан того бідаху:
„А, злодюжище! ти з кухви
Вкрав у мене оселедця!“

Тихе море. Виринає
З хвиль морських розумна рибка,
Гріє голову на сонці,
Плеще хвостиком весела.

Але чайка із повітря
Кинулась ураз на рибку
І зникає у блакиті
З здобиччу своєю в дзюбі.

10.

Морські примари.

А я там край облавки тихо лежав,
Замисленим оком дивився згори з корабля
У воду ясну та прозору
І все прозиравав туди глибше та глибше,
Аж поки в морській у глибокій безодні
Мов тм'яний туман забілів,
А потім із його помалу зринали
І бані церковні, і башти.
І врешті, осяяний сонцем, з'явивсь цілий город
Старий, нідерландський
І навтопу повний людського.
Мужчини поважні у черних кереях,
У комірах білих великих,
На шиях почесні у їх ланцюги,
У всіх довгі шпади і довгі обличча,—
Ідуть вони ринком, що людом захряс,
До ратушу з ганком високим,
Де, з каміню тесані, з берлом, з мечем

На варті стоять королі.
А он поуз довгу будинків отих перію,
Де так, ніби дзеркало, сяють шибки,—
Гуляють дівчата,
Шовковим убранням своїм шелестять;
Стрункі вони станом, а личка рожеві,
І в'ється круг личка волосся злотисте
З-під чорних малих шапочок.
В квітчастім еспанським убранні юнацтво
Іде запишавшись, поклін оддає.
Старенькі жінки
У темній одежі,
Що вже перестала давно шелестіти,
В руках молитовники й чотки несуть
І дибають швидко вони до собору,
Бо кличуть їх дзвони туди й на органах музика.
І дзвін той далекий страхом таємничим
Проймає й мене;
Без краю нудьга, якийсь смуток глибокий
Стиска мені серце,
Моє ледві згоєне серце.
Здається, неначе усі його рани
Роскрили своїм поцілунком кохані уста,
І знов закрівавились рани,
Червоні гарячіі краплі
Помалу і довго спадають
На тую стару кам'яницю
В глибокому місті морському,
На тую стару кам'яницю із дахом високим,
Що сумно стоїть, ніби пустка,
І тільки внизу край віконця
Дівчина сидить,
Голівку схиливши на руку,
Мов бідна забута дитина.
Я знаю тебе, бідолашна забута дитино.
Дак ось як ти глибоко в море
Від мене сховалась

З дитячої примхи
І вийти уже не могла,
Сиділа чужа між чужими людьми;
Сторічча минали,
А я все шукав тебе, з мукою в серці,
Геть скрізь по землі;
Усе я шукав тебе,
Ти, вічно-кохана,
Ти, згублена здавна,
Ти знайдена врешті!
Знайшов я тебе, і я бачу
Ізнову обличча твоє дороге,
Розумнії вірнії очі
І любий твій усміх.
Ніколи вже більше тебе не покину,
До тебе на дно я зійду
І кинусь, обійми розкривши,
До тебе, на серце твоє!“

Але у ту мить ухопив дуже вчасно
За ногу мене копитан,
Од краю відтяг
І крикнув мені, засміявшись злісно:
„Гей, докторе! ви не здуріли?“

11.

Очищення.

Зостаньсь у морських глибокостях,
Моя божевільная мріє!
Колись так багато ночей
Це серце ти мучила щастям облудним,
Тепер же—морською марою—
І вдень мене мучиш.
Зостаньсь там навіки на дні!
Я скину в безодню до тебе

Усі мої бо́лі й гріхи
І дурневу шапку з брязкітками ту, що брязчала
Такъ довго у мене круг чо́ла,
Й холодну блискучу гадючую шкіру
Нещирости й фальшу,—
Так довго вона мені душу стискала,
Недужую душу,
Що Бога зреклася і неба зреклась,
Безщасна душа!

Гей-гей! Вже знімається вітер!
Угору вітрила! Напнулись і мають!
І лине уже корабель
По зрадницько-тихій площині,
І волі радіє душа!

12

М и р.

Підбилося високо сонце на небі
І плавали білі хмари круг його.
Так тихо на морі було.
Лежавъ край стерна я замислений дуже
І так ніби справді і ніби в півсні
Я бачив Христа,
Спасителя світу.
В розмаянім білім убранні
Ішов Він землею і морем;
Як велетень, був Він великий:
До неба торкалась його голова.
І благословляючи Він простягав свої руки
Надъ морем і над суходолом.
І серцем у грудях
Було йому сонце,
Червоне, як полум'я, сонце.
Червонеє полум'я-сонце

Проміння свого милосердя лило,
Світ чистий любови святої,
Що грів і осяював скрізь,—
І землю, і море.

І згуки від дзвонів так святно пливли
І мов лебеді білокрилі
Тягли, як стрічками рожевими, наш корабель,
Туди, де той берег зелений,
Де люде живуть у високім
Із білими баштами місті.

О, згода чудовна! Як тихо у місті!
Ні галасу в йому не чути, ні грюку
Від колоту й діла людського.
По вулицях чистих гучних
Там ходють он люде у білих убраннях
Із пальмовим гіллям в руках,
І де їх зострінеться двоє,
Ззираються в згоді,
В душі саможертва солодка й любов,
Цілюються в чόло
І дивляться вгору
До серця Христового—сонця,
Що радісно кров променисто-червону лє
Згори за-для згоди;
І тричі блаженно говорють вони:
„Хвала Ісусу Христові!“

Переклав Б. Грінченко.

Кінець буде.

Чому нам так сумно згадувати про Шевченка?

Одколи люде почали свідомо жити на землі, вони завжди невпинно рвалися наперед, бажаючи досягти правди, добра та краси. Одколи людей знає історія, — правда, добро та краса були ідеалами, яким незмінно служила людськість. Ці ідеали були тією зорею, що керувала й керує життям людським. Тільки, на жаль, ніколи люде не могли йти навпростець до цих ідеалів, — завжди на дорозі до них вони зустрічали дуже багато всяких перешкод, які або зовсім збивали їх з шляху, або відхиляли на бік, або затримували на який час. Так на шляху до ідеалів з'являлося дуже багато різних кривуль, так прямий шлях ставав нерівним, кривим. Колиб ми схотіли змалювати той шлях, яким ішов, усе розвиваючись та зростаючи, прогрес серед людськості, то нам довелося б нарисувати дуже нерівну, криву лінію.

Але, не вважаючи на те, що життя часто зводило людей з прямого шляху до ідеалів, знаходилась якась вища, могутніща сила, яка знов наvertала їх на певний шлях, яка не давала їм дуже заходити в бік, яка невпинно пильнувала, щоб шлях до ідеалів не дуже одхилявся набік, щоб він хоч і з кривулями все ж таки йшов більш-менш прямо. То була сила, з одного боку, самого ж таки життя, яке з залізною логикою доводило людям, що без ідеалів, — без правди, добра та краси, їм не жити на землі, а — з другого боку — сила великих геніїв, визначних псетів, учених та філософів. Ці генії не менш, ніж всяка инша сила, завжди направляли життя людське на стежку ідеалів. За це люде й шанують геніїв і вічно пом'ятають їх.

Хоча генії працюють не за-для одного якого-небудь народа, а за-для всієї людськості, хоча з наслідків їх праці користуються

не самі тільки окремі народи, а і всі люде, — все ж таки й генії найбільше близькі, найбільше дорогі й рідні тому краю, де вони народились, тому народові, серед якого вони жили, за-для якого вони перше й більше всього працювали. Тим-то мало не кожен край і народ мають *своїх* геніїв і їх вони найбільше шанують.

Коли помірає який-небудь світовий геній — великий поет, учений, філософ або артиста, — то весь світ жалкує за ним. Особливо ж тяжкий сум обгортає рідний край генія та його народ. На них особливо тяжко озивається така втрата. Але—правду каже примовка, що „час — найкращий лікар усякому горю“. Минають роки, — туга й журба зменшаються. Минають десятиріччя,—гострі, пекучі почування втрати якось непомітно змінюються більше бадьорими, більше веселими почуваннями. Так, по-малу, по-малу день смерти генія, день його споминок, особливо ж день усяких ювілеїв,—утрачає свій сумний характер, перестає бути днем туги та печалі, починає бути днем великого народнього свята. Досить тут згадати великі, пишні свята з приводу ювілеїв великих поетів: Шекспира, Гете, Данте, Мицкевича, Пушкіна, то-що.

І ми, українці, маємо свого великого національного генія. І у нас є такий великий поет, що не тільки став у-рівень з кращими поетами всього слав'янства, але й сказав своє геніяльне слово за-для всієї людськості. То великий Кобзарь України Тарас Шевченко. Він—наша слава, наша гордість,—він здобув нам право бути рівними з іншими європейськими культурними народами...

Шевченко вмер 26 лютого 1861 року. З цього часу день 26 лютого став днем, присвяченим Шевченкові, став днем його свята.

Дивна річ. Минуло вже немало часу. Цього року ми святкуємо вже 45 роковини його смерти. Вже недалеко й півсотлітній ювілей дня його смерти. Здається, пора вже не сумувати в цей день,—пора б почуванням горя та тяжкої втрати змінитись більш веселими почуваннями... А ми все ще сумуємо, а ми все ще не можемо без важкого почування на душі згадати про смерть Шевченкову. Свято Шевченкове звичайно викликає в нас дуже мало радості і, як і перше, дуже багато суму...

Чого ж це так? Чому ж ми не можемо веселитись, згадуючи Шевченка?..

Трудно нам веселитись, бо, згадуючи про Шевченка, ми не можемо не згадати і про його сумне, безрадісне, безвідрадне життя. Згадка про Шевченка неминуче викликає у нас образ мученика-поета, що мав тільки короткі хвилини ясні за свого життя, а весь вік мучився—то в кріпацтві, то на засланні, і, доведений колись до краю страшними муками, благав:

Доле, де ти? Доле, де ти?..
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже!
То дай злої, злої!...

Нам сумно й боляче за поета. Ми обурюємося проти тих, що мучили його, що забрали його, під „червону шапку“ веселим, бадьорим, тридцяти трьох літнім, з міцним здоров'ям, з густим руським волоссям на голові,—а вернули з здоров'ям на віки покаліченим, сивоусого, з головою чисто лисою! ¹⁾ Ми бачимо нещасного поета в смердючій казармі наців дикого міста військового Орська,—ми чуємо, як під час муштри кричать на нього всякі коменданти, офіцери та „дядьки“, як сміються, глузують, знущаються вони з генія українського слова!. Замість пензеля художника—рушвиця важка; замість книжки й поезії—салдацька „словесність“, замість світу—тьма й неволя!...

Хоча не мало єсть геніяльних людей, що багато перетерпіли за свого життя, — але серед їх нема ні одного такого нещасного, як Шевченко. Не дурно ж один з кращих знавців Шевченка покійний проф. М. Стороженко назвав його „геніальнымъ горемыкою“, а другий кращий біограф Шевченка, теж покійний український письменник О. Кониський зміг вирахувати всі щасливі хвилини в житті мученика-поета. ¹⁾

Оці то сумні згадки перш за все й не дають нам змоги весело святкувати Шевченкові дні.

¹⁾ О. Кониський. Тарас Шевченко — Грушівський. т. II, стр. 157.

¹⁾ Літ.-Наука.-Вістн. 1898 р. № 2, 86—94 стр.

Правда, ми не винні, що життя Шевченкове склалося так сумно. Але є чимало провин перед ясною пам'яттю безсмертного Кобзаря і на нашому сумлінні.

Радіють, святкуючи пам'ять кращих синів рідного краю, тільки свідомі національно народи. Тільки такі народи и можуть оцінювати, як слід, тих людей, що, працюючи за-для всієї людськості, найбільше користи дали рідному краю та народові. Такі тільки народи будуть з пошаною і вдячністю пам'ятати своїх геніяльних земляків.

А чи ми ж, українці, можемо назвати себе свідомим національно народом?..

Хоч і кликав колись нас великий Кобзарь все розібрати та й спитати тоді себе:

... Що ми?
Чиї сини? Яких батьків?
Ким, за що закуті?..

Та не дуже взяли до уваги його слова земляки. І доси ще у нас не мало таких, яких ми, слідком за одним російським письменником, могли б назвати „Іванами, не помінящими родства“: це люде, що погубили зв'язки з рідним народом, що зовсім не мають під собою національного ґрунту. Ні одне дерево родюче, що дає гарні плоди, не може однаково рости у всяких країнах. На чужині, в незвичному кліматі, коштовне дерево не тільки не буде родити, а й само захиріє й пропаде. Тільки яка-небудь дереза скрізь може собі любенько розростатись, не приносячи нікому ніякої користи. Так і люде, що хочуть працювати за-для народа, не можуть жити де-попада. Тільки „Івани безрідні“, що не мають ніякого з'язку з рідним краєм, що цілком байдужі до рідного народу, можуть жити й працювати де завгодно... І скільки їх, отаких Іванів, серед нас — українців!..

Чи багато ж по-за їми зостанеться справді свідомих національно-українців?.. А коли серед нас, українців, ще так, порівнюючи, небагато людей свідомих національно,—то чи можемо ж ми, чи маємо ж право *вселитись*, згадуючи про Шевченка?..

Свідомі національно народи радіють, святкуючи пам'ять своїх геніяльних поетів, бо бачуть, що проповідь їх не даремна.

була, що слово їх упало не на камінь, що це огненне слово принесло свій великий плід, що ідеї та ідеали, яким усе життя служив поет, увійшли в тіло й кров народню, наблизились до здійснення, переходять у життя і відповідно до себе перетворюють його.

Чи можемо ж ми сказати, що ідеали Шевченка стали ідеалами нашого сучасного українського громадянства, що ними українці кермуються і в своїм приватнім житті, і в громадській діяльності.

Коли б це було так, то не були б ми в такому ганебному становищі. Коли б ідеали, які проповідував Шевченко, наблизились до нашого життя, стали нормами цього життя,—тоді ми були б цілком свідомим національно народом, тоді б ми не впишино працювали за-для рідного краю й народу, а не спали десь, мов у „фортеці міцній“, на „українській печі“,—тоді б ми цілком перейнялися здоровим демократизмом,—тоді б народ наш не був такої зденаціоналізований, затурканий, темний, здеморалізований та вбогий. А коли б ми могли опертися на свідомий національно й морально та матеріально дужий народ,—то не насмілилися б так і кривдити нас, як тепер кривдять, не звертаючи на нас, мало не тридцяти мільйоновий народ, жадної уваги: не-наче нас, українців зовсім немає, неначе ми й не істніємо, яко окремих народ. Коли тепер уряд мусить рахуватись з такими, порівнюючи, незеликими народами, як поляки, фіни та євреї, то ще більше мусив би він рахуватись з нашим великим народом. На превеликий жаль, все це могло б бути тільки тоді, коли б... А цього „коли б“ нема, та й можливо, що ще й довго не буде. Суворая, невблагана сучасність малює перед нами цілий ряд сумних, зовсім інших картин. Ідеали Шевченкові ще так далеко від нашого громадянства, ще ними не перейнялася значно більша частина українців, — тим-то й не можемо і не маємо ми права радити, святкуючи пам'ять Шевченка.

Національно свідомі народи радіють, згадуючи своїх великих поетів, бо вже зробили все, що могли, що треба було, що повинні були зробити, аби сповнити свій обов'язок перед пам'яттю рідних поетів.

А ми не тільки не здійснили того, до чого закликала нас огненне слово Шевченкове, ми виявили себе невідячими, байдужими до самої особи поета. От згадаймо хоч видання його творів.

Інші народи дбають, щоб ні один рядок з того, що написав великий поет, не загинув, видають критично перевірені, науково впорядковані видання їх творів, видають ілюстровані їх видання, популярні, дешеві і т. д.

Подивіться, скільки разів і як гарно, як розкішно видано твори Шекспіра, Гете, Шіллера, Міцкевича, Пушкіна!..

А ми? Де-ж бездоганні і що до змісту, і що до форми видання творів Шевченка?.. Як це не сором, а треба признатись: їх нема. Багато вже разів і в нас, на російській Україні, і за кордоном було видано твори Шевченка.¹⁾ Але ні одно з цих видань не має наукової вартости. Звичайно, в виданнях Кобзаря, як і в кожній живій народній справі, мусить бути прогрес,—а ми його не бачимо, навіть помічаємо де-який регрес. Візьмімо до рук самі останні—як російські, так і закордонні видання Кобзаря. Ось перед нами два останніх російських („Кіевской Старини“ з р. р. 1894 та 1899) і закордонних (львівські О. Огоновського з р. 1893 та Романчука з р. 1902) видання. Навіть нашвидку переглядаючи їх, ми перш за все помічаємо, що всі вони мають текст надзвичайно поплутаний, повний всяких помилок, не перевірений критично,—хронологія творів неправдива, не має жадної більш менш сталої системи,—ропорядок творів часто надзвичайно чудний, через лад не натуральний, штучний.¹⁾ Не кажемо вже про те, що в де-яких з цих видань (напр., Огоновського) разом з творами Шевченка поміщено й чимало зовсім не його творів, що ні одно з цих видань і особливо, звичайно, російські²⁾ не можна назвати повним виданням,—що ні одно з них ще навіть і не нагадує так званих наукових видань.

---

¹⁾ Повний показчик видань Шевченкових творів і в Росії, і за кордоном дивись в книзі д. М. Комарова—„Т. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ.“ Одесса. 1903 р. Стр. 11—24.

¹⁾ Критичні замітки на всі ці видання „Кобзаря“ можна найти в статтях д. д. Єфремова (Л. Н. В. 1899 р. № 8, стр. 83-88), — Романчука (З. Н. Т. ім. Шевч. т. XXXIV), —К—ського (З. Н. Т. ім. Шевч.—т. LX), Доманицького (Кіев. Стар. 1904 р. № 3, стр. 137).

²⁾ Більше всього винна сувора цензура, але не безвинні й сами видавці.—Див. Л. Н. В. 1899 р. № 8, стр. 86-87.

А тим часом наближаються вже півсотрічні роковини Шевченкові. Хотілось би, щоб до того часу зробити хоч перше діло, яким можна пошанувати поета і поширити його думки: дати цілком наукове, критично провірене, повне видання творів Шевченка, з одного боку, а з другого—широко розпустити ці твори поміж народніми масами, ширючи таким робом і сами Шевченкові ідеї.

Що ж таке наукове видання творів письменника? Метою наукового видання творів якого-небудь письменника мусить бути: можливо повно й точно передати твори письменника, а потім — за допомогою історико-літературних коментарів дати змогу читачеві лекше зрозуміти як сами твори, так і їх значіння.

Чи маємо ж ми зараз досить матеріалів за-для такого видання?

Шевченкова доля була така ж, як доля його рідного краю. Все широ національне, одмітне од російського ще з XVIII в. було прибито, приглушено, задавлено. Мов страшним морозом, прибито було ще на цвіту й молоду, що тільки починала рости та розвиватись, науку українську. Як і на літературному полі, багато кращих сил пішло до російської науки. Українська наука все занепадала, ледве животіла, не маючи свого огнища (університетів, наукових товариств то що). Такі вчені серед українців, щоб присвятили себе цілком українській науці, зустрічалися дуже рідко, тільки як щасливі винятки. Тим-то не було у нас на Україні і таких людей, таких учених, щоб усе своє життя присвятили праці над творами Шевченка, як, напр., в Англії присвячують Шекспірові, або хоч би і в Росії—Пушкинові. Коли й писали про Шевченка по різних і російських, і українських виданнях, то писали якось випадково, — не працювали над його творами систематично. Переглядаючи всю літературу, що набралася за 45 років зо дня смерті Шевченка про його твори, — ми зустрічаємо там багато поважних, відомих в науці сил (Костомаров, Драгоманов, Антонович, О. Огоновський, Франко, Сумцов, Студинський...), але серед усіх їх тільки одного, що багато, систематично й користно працював над творами Шевченка. Це був вічно пам'ятний український письменник і громадський діяч О. Кониський. Тільки ж, на превеликий жаль, і він дуже пізно, на схилку літ, узявся до цього діла; смерть не дала йому змоги довести до жаданого краю його широких замірів. „Я гадав,—

читаємо в одній статті Кониського,—списавши нариси про життя Шевченка, переважно околицин, зараз же писати історію його творчости, а на сам кінець — критичний розгляд його творів... На лихо мені, недуг мій і повний підупад здоровля дали себе знать раніш, ніж я скінчив нариси, і запевнили мене в неспроможі довести свою працю до краю по такому плану, який я приміркував"... 1) Та, хоч і не встиг Кониський зробити всього, чого хотів,—але все-таки праця його була дуже користна. Говорючи про критичне, наукове видання творів Шевченка, нам не раз доведеться в'їзватись до праць небіжчика Кониського.

Потребу наукового видання творів Шевченка давно вже почували кращі люде нашого громадянства. Вже в 60 роках видавці Шевченкових творів з с'умом говорять про потребу і неможливість видати науково-зредатованого „Кобзаря.“ 2) В середині 70-их років це саме питання здійсмає О. Кониський. 3) З початку 90-их років про видання науковим методом творів Шевченка пише д. Науменко. 4) За останні п'ять, шість років з'являється цілий ряд і великих, і малих статей з цього приводу. 5)

Приступаючи до наукового видання творів Шевченка, ми перш за все мусимо подбати про те, щоб дати повний і непомсований текст Кобзаря. На це ми мусимо звернути найпильнішу увагу, бо ні в одному з видань творів Шевченка ми не знаходимо всіх його творів і в усіх цих виданнях текст дуже помутаний.

Власне й досі ми не можемо сказати, чи все вже зібрано та видруковано, що написав Шевченко. Ще так недавно покійний О. Кониський зовсім випадково знайшов і опублікував кілька коштовних творів великого Кобзаря. 2) До самого останнього часу серед громадян ходили чутки, що десь у рукописах заховано ще

1) З. Н. Т. ім. Шевч., т. XVII, стр. 22.

2) Дивись передмову до видання „Кобзаря“ Кожанчикова та Львівського 1867 р.

3) Правда 1875 р.

4) Київ. Ст. 1892 р., № 2

5) Див.— З. Н. Т. ім. Шевч. — т. VIII, т. XXXIV, т. LX., — Л. — Н. В. 1899 р. № 8, К. Стар. 1904 р. № 3.

6) З. Н. Т. ім. Шевч. XXXIX,—стр. 1—8.

багато невідомих творів Шевченка, — між иншим кінець „Івана Гуса“. Можливо, що й справді десь, далеко од світу і од людей, лежать без усякого вжитку великі твори геніяльного поета. Де-небудь за кордоном такий факт, звичайно, був би неможливий, але у нас, на Україні, все можливо. Адже-ж блукають десь по селах твори Руданського та Ніщинського? Чому ж не припустити, що десь разом з ними блукають і твори Шевченка?.. Отже, перш за все, треба вдатись до всього українського громадянства, щоб усі, в кого є які-небудь рукописи Шевченкових творів, обізвалися й дали свої рукописи на перегляд тямущим людям. Так можна буде скласти реєстр всіх рукописів творів Шевченка, ¹⁾ а потім ці рукописи покласти головною основою нового, повного, критично-провіреного видання Кобзаря. Де-які відомости про рукописи творів Шевченка ми знаходимо в статтях д. Науменка ²⁾ та Кониського. ³⁾

Маючи на увазі видати критично-провірений текст Шевченкових творів, доведеться не обмежуватись тільки самими рукописами, — доведеться переглянути та порівняти й різні тексти попередніх видань Кобзаря, особливо перших, які робились під доглядом самого автора або його близьких приятелів і звірялись по рукописах.

Порівняючи різні видання „Кобзаря“ та встановлюючи варіанти, не можна не звернути уваги і на статті, присвячені критичному розглядові окремих видань „Кобзаря“, або просто спробам критичного перегляду тексту Шевченкових творів. Серед таких статей безперечно найбільш цінними треба признати статті покійного Кониського ⁴⁾ та д. Романчука. ⁵⁾

---

¹⁾ Такий реєстр між иншим склав за-для рукописів Шевченка, що бережуться в музеї В. Тарновського в Чернігові, д. Грінченко. — Див. — „Каталог музея укр. древностей В. В. Тарновскаго“, т. II, — составиль В. Д. Гринченко, — Черниговъ 1903 р., стр. 153—168.

²⁾ К. Стар. 1892 р. № 2, стр. 314. — („Къ вопросу о научномъ изданіи Кобзаря Т. Г. Шевченка“).

³⁾ З. Н. Т. ім. Шевч., т. XXXIII („Варіанти на декотрі Шевченкові твори“).

⁴⁾ З. Н. Т. ім. Шевч. т. XXXIII та XXXIX („Варіанти на декотрі Шевченкові твори“). —

⁵⁾ Ibid. — т. XXXIV („Де-які причинки до поправнішого видання поезій Т. Шевченка“). Дивись також статті Ефремова (Л. П. — В. — 1899 р. № 8), К—ського (З. Н. Т. ім. Шевч., т. I.X) і одповідь на неї Романчука (Ibid).

З питанням про критичне, науково перевірене, повне видання творів Шевченка стоїть в самому тісному зв'язку й друге питання—про так звані псевдо-Шевченкові твори. Таких творів по різних виданнях „Кобзаря“ знаходимо таки не мало. Тім, хто візьме на себе велике завдання обробити науково твори Шевченка, доведеться звернути на них не мало уваги. І в цій справі багато запоможе їм покійний Кониський, який критично розглянув усі ці твори і висловив про де-які з них цілком рішучий присуд, як про зовсім не Шевченкові вірші. ¹⁾ Звичайно, не можна цілком здаватися на присуд Кониського,—доведеться де-в чому, може, і з ним не згодитись. Важно те, що Кониський показав стежку в цьому новому ділі і веде діло, як нам здається, цілком раціональним методом: звертає він увагу і на зміст творів — чи відповідають вони тим обставинам, серед яких жив Шевченко, тому настріві, в якому був він тоді, як писав їх, тим темам, які здебільшого обробляв він у своїх творах,—звичайно, не меншу увагу він звертає і на форму цих творів,—чи нагадують вони формою інші писання Шевченкові.

Коли будуть зібрані всі рукописи творів Шевченка, коли будуть порівняні та критично розглянуті всі попередні видання Кобзаря, коли буде роз'язане питання про так звані псевдо-Шевченкові твори,—тоді можливо буде досягти першої мети наукового видання: можна буде дати читачам повний, критично провірений текст Шевченкових творів.

Другою метою наукового видання творів якого-небудь письменника є—дати змогу читачеві, як слід, зрозуміти не тільки сами твори письменника, але й їх значіння.

За-для цього, видимо, треба дати цілий ряд історико-літературних коментарів, у яких критично розглядались би окремі твори і говорилось би взагалі про значіння діяльності письменника, про вплив його на дальшу літературу, про зв'язок його літературної діяльності з попередньою літературою і т. инш.

Але перше, ніж робити такі наукові примітки, треба дати кожному творіві відповідне йому місце,—треба подбати про гарний, систематичний розпорядок окремих творів у виданні.

---

¹⁾ Див З. Н. Т. ім. Шевч. т. XVII. („Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка“,—стр. 1—13).

В сучасній науці, здається, вже безумовно прийнято, що єдиним цілком науковим методом розпорядку творів кожного визначного письменника треба вважати хронологічний розпорядок. ¹⁾ Такий розпорядок дає змогу прослідити все внутрішнє життя великого письменника, зміну його настроїв, історію розвитку його творчості.

На нашу думку, такий само хронологічний розпорядок треба взяти і за-для наукового видання творів Шевченка.

Твори Шевченка—то його життя,—їх можна розуміти, тільки порівнюючи з фактами його біографії.

Далеко не всі редактори Шевченкових творів згожуються з нами. Часто вони дуже штучно розміщують поезії Шевченка. Напр., О. Огоновський в своєму виданні ділить всі Шевченкові твори на чотири напрями „в черзі хронологічній“: романтично-національний, політично-національний, суспільно-національний і реалістичний. Потім в окремих напрямках виділяє в групи—а) думки, б) баллади, в) посвяти, г) епічні та інші поезії. ²⁾ Ще небіжчик М. Драгоманов робив закиди проти цього штучного поділу, завважаючи, що чотири періоди взято зовсім самовільно,—що класифікацію не переведено по одному роду признак,—що „ознаки „політичний“ і „суспільний“ належать до матеріалу і ідей, а ознак „реалістичний“ до способу обробки, до літературної школи“. ³⁾ Не менш штучним треба признати й поділ творів Шевченка, який заводять у своєму виданні д. Романчук,—він ділить їх на більші та менші поезії, а потім ці два великі розділи ділить ще на багато підрозділів. ⁴⁾ Головною вадою такого розпорядку треба признати його механічність і дуже велику умовність: як справді ділити поезії на більші та менші, що брати до уваги при такому поділі — чи поважність змісту чи кількість рядків?... Сам д. Романчук каже, що він зовсім не стоїть на своїм поділі і „сам висловив сумнів, що до його

¹⁾ Дивись передмову до нового, повного видання творів Шекспіра (поросійськи) Брокгауза та Ефрона. СПб. 1902 р. стр. III.

²⁾ Див. „Кобзарь Т. Шевченка.“ — Львів, 1893 р.—Передмова, — стр. СХV.

³⁾ Див. „Народ“ — 1894 р. — №№ 10—11 та 15.

⁴⁾ Див. „Поезії Т. Шевченка“—Львів. 1902 р., Передмова—3 стр.

управління“. 1) Не можна нарешті признати цілком відповідним і натуральним і той спосіб розпорядку, який пропонує д. Кр-ський,—розпорядок по літературних формах. Муза Шевченкова така неслухняна, вередлива, що часто трудно сказати, до якого роду поезій належить той або инший його твір.

Таким чинном ми знов вертаємося до того, що розпорядок творів в новому, науковому виданню творів Шевченка мусить бути хронологичний.

В старіших виданнях Кобзаря ми справді й знаходимо такий саме розпорядок. Але, „на превеликий жаль,—як каже д. Кониський,—не було досі у нас такого видання „Кобзаря“, де б твори Шевченкові були улаштовані відповідно часу написання їх: по всіх „Кобзарях“, починаючи з видання 1867 р., не можна не спостерегти плутанини в хронології і, на лихо, що-разу плутанина більшає“. 2) Взагалі, установити певну хронологію за-для всіх творів Шевченка, визначити певними датами, коли й де написано всі твори Шевченкові,—завдання дуже важке. Над цим прийдеться не мало попрацювати редакторам наукового видання „Кобзаря“. Але і в цьому напрямку вже чимало зроблено. Покійний Кониський дав певні вказівки й уваги про те, коли написано ту чи иншу Шевченкову поезію. 3) Звичайно, доведеться перевірити, поправити та доповнити оці його вказівки.

Вертаючись назад до питання про наукові коментарі, як до всіх творів Шевченка взагалі, так і до більших та більш важливих зокрема,—ми думаємо, що першим і найголовнішим коментарем мусить бути повна й критично оброблена біографія Шевченка,—така біографія, щоб усіма сторонами обіймала життя художника, поета, українця й чоловіка. Такої біографії Шевченка поки що ще в нас немає, але матеріялів за-для неї вже чимало зібрав покійний О. Кониський в своїй великій, коштовній праці—„Тарас Шевченко-Грушівський,—хроніка його життя“. 4)

---

1) З. Н. Т. ім. Шевч. — т. IХ, 6 стр.

2) З. Н. Т. ім. Шевч., т. VIII, стр. I.

3) *ibid.* т. VIII та XVII („Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка“).

4) Львів. 1898 р. т. I и II.

Одріче такої повної біографії, до наукового видання творів Шевченка неодмінно треба також додати вступну статтю про всю його літературну діяльність, ряд статей до окремих більш важливих творів, історико-літературні та естетичні пояснення до кожного вірша. І тут роботи буде дуже не мало,—але де-що і в цьому напрямку вже зроблено. Досить тут згадати статті д. д. Франка,¹⁾ Огоновського,²⁾ Студинського,³⁾ Колесси⁴⁾ та инш., в яких критично розглядаються окремі твори Шевченка,—а також статті д. д. Антоновича,⁵⁾ Сумцова.⁶⁾ Драгоманова,⁷⁾ в яких здійснюються питання про більші його твори і про його громадські ідеали взагалі.

Коли все це буде зроблено, то разом з тим буде досягнуто й другу мету наукового видання—твори Шевченка і їх історико-літературне значіння стануть зовсім зрозумілими за-для читачів.

Не треба забувати, що це наукове видання творів Шевченка, про яке ми зараз говоримо, мусить бути разом з цим і ювілейним виданням. Ювілейне видання, як звичайно буває, повинно одрізнятися од звичайних видань не тільки з внутрішнього боку, а і з зверхнього,—мусить хоч трохи нагадувати те, що зветься „вншнім“ виданням.

Передо мною лежать твори Шекспіра, Шіллера та Байрона (в російських перекладах), які оце недавно видала фірма Брокгауз-Ефрон. Це—надзвичайно гарне, пишне видання. Дивлюся я на ці видання і маю собі, як би то було гарно, коли б видати так і твори Шевченка, коли б твори Шевченка видрукувати на доброму папері, до цього додати стильний друкарський орнамент, цілий ряд портретів Шевченка та інших людей, що мали значіння в його житті,⁸⁾ та малюнків до його творів⁹⁾.

1) З. Н. Т. Ім. Шевч., т. IV, стр. 1-20.—Зоря 1897 р., ч. 5.

2) Правда—1872—1873 р. р.

3) Зоря 1896 р. № 24.

4) Зоря—1892 р. № 14-15.

5) Трудъ—1881 р. № 8 та 10.—Чтен. в общ. Нестора лѣт.—1888 р.

6) Київ. Стар. 1898 р. № 2.

7) Громада—1877—1879 р. р.

8) Таких портретів багато зібрано в хроніці життя Шевченкового — О. Кониського.

9) Напр., малюнки—Трутовського, Ижакевича, Сластьона, Ждахи, Мартиновича, Каразина, Микешинца то-що.

Ми досить довго зупинилися над питанням про наукове видання творів Шевченка,—зупинились, бо вважаємо цю справу дуже поважною й такою, що одкладати на-далі не можна.

Багато вже писано по ріжних—і російських, і особливо по українських часописах та журналах про потребу критично-провіреного, наукового видання творів Шевченка.¹⁾ Не раз говорилося, що нам-українцям сором так недбало відноситись до свого національного генія, що всі культурні народи завжди глибоко поважають своїх кращих діячів, що тільки мало-культурні народи можуть так недбало відноситись до їх пам'яті, що не тільки власне сумління, але й певні обов'язки перед рідним народом і навіть перед усім культурним світом,—примушують нас подбати про повне та наукове видання творів Шевченка. Ріжні „тоже малороссы“, побачивши таке видання та добре прочитавши його, не будуть уже так лехковажно відноситись до Шевченка, а разом з тим і до всієї нової української літератури, що веде власне од його свій початок і служить тим саме ідеалам, яким незмінно служив і він. Тоді і весь культурний світ побачить справжнього, а не покаліченого Шевченка, тоді ми сповнимо перед всім культурним світом свій обов'язок: вкладамо в світову культуру й свою частку.

Але є ще одна причина, що спонукує нас не одкладати надовше справи з науковим, критично-провіреним виданням творів Шевченка. Через п'ять років минає п'ядесят років з дня смерті Шевченка. Разом з тим право видання його творів стане всім вільне. Твори Шевченкові дуже люблять на селах,—напевно, багато книгарів візьмуться до видання „Кобзаря“. Ось і почнуть ширити їх усякі Губанови, Наголжини, то-що. Тоді вже буде зовсім неможливо поправити текст „Кобзаря“. Коли в виданнях, над якими працювали наче б то цілком ідейні люде, не можна помітити особливого бажання виправити текст,—то що вже й говорити про видання, якими будуть заправляти Губанови et cetera... Чи їм же болять, що безсмертного Кобзаря скрізь на селах будуть читати в страшенно попсованих, невиправлених виданнях?

---

1) Див. З. Н. Т ім. Шевч. т. т. VIII, XXXIV, LX. — Л. Н. В. 1898 р. № 8.—Кіев. Стар. 1898 р. № 2,—1904 р. № 3..

За-для них слава та честь Шевченка — речі цілком байдужі. Вони одного бажають, про одно пеклюються: як би, скористувавшись з великого іменн, важити можливо більше грошей. І коли тепер текст Шевченкових творів страшенно поплутаний та непоправний, — то що ж станеться з ним через яких десять-двадцять літ, після заходів коло них різних гешефтмахерів?... Тоді їх трудно буде й пізнати, тоді надзвичайно важко буде їх і поправити. І замість Шевченка піде на село, під стріху того „найменшого брата“, якого так любив, для якого найбільше працював незабутній Кобзарь,—піде щось неподібне, піде щось таке, з чого будуть глузувати, що буде викликати в читачах сміх, а не гарячі сльози...

Як що ми справді дорожимо славою свого геніяльного поета, як що не хочемо й себе покрити соромом,—то мусимо зараз-же, не гаючись, не одкладаючи на далі, взятись до великого, негайного діла,—мусимо вжити всіх можливих заходів, щоб день півсотрічних роковин Шевченкових, що припадає на 1911 рік, не застав нас неготовими,—щоб до того часу виготувати цілком наукове, критично перевірене видання творів нашого поета.

Кілька разів по газетах пробігла вже чутка, що українці хочуть збудувати пам'ятник Шевченкові в Києві. Будувати пам'ятник, ширити думку про це, збирати гроші на таке святе діло,—звичайно, не погана річ. Але, на нашу думку, поруч з заходами про цей пам'ятник, неодмінно треба робити заходи і про инший пам'ятник,—про критично перевірене, наукове видання творів Шевченка,—видання можливо дешеве, доступне по ціні за-для простого, незможнього читача,—за-для того сірого, темного мужика, що дав нам Шевченка. Збираючи гроші на пам'ятник Шевченкові, разом треба подбати і про кошти за-для такого, наукового видання його творів. Критичне, наукове видання творів Шевченка мусить лягти головною підвалиною за-для його пам'ятника. Без цього самий пам'ятник Шевченкові ніколи не може бути міцним, буде нагадувати той будинок, що не має твердого фундаменту. Наукове, критичне видання творів Шевченка буде таким пам'ятником безсмертному Кобзареві, якого ніщо не рушить, навіть самий час, бо й він не має сили над творами геніїв. Це буде той великий пам'ятник, про який колись казав Пушкін:

Я памятникъ воздвигъ себѣ нерукотворный:

Къ нему не заростетъ народная тропа!..

В Миронець.

Два зоря.

I.

На дворі давно вже веселий весняний ранок, а в хаті в Лідочки ще ніч і Лідочка ще спить. Лідочка—це Лідія Павловна Зарицька, жінка відомого в місті адвоката.

Щось зашамотіло в сусідній хаті і Лідочка прокинулася. Прокинулася і відразу почувала, що добре виспалася, але вставати ще не хотілося.—А може ще трошки засну,—подумала Лідочка, вмостила крайце і заплющила очі. Та полежавши трохи, почувала, що вже не засне і придавила кнопку біля годинника. Засвітився лихтарик і показав, що вже одинадцята година.—Мабуть уже вставатиму,—подумала Лідочка і придавила кнопку над ліжком. Зараз же в хату увійшла її покоївка, а крізь одчинені двері ясний промінь весело загравав у темній хаті.

— Орися, невже на дворі ясно?—спитала Лідочка.

— І ясно, і тепло, от гляньте!—весело одмовила Орися, піднімаючи штору і одчиняючи віконницю. Веселе проміння так і залило хату.

— От щастя! — скрикнула Лідочка. — Треба швидче, швидче вставати! Швиденько давайте вдягатися!

Вона встала і почала вдягатися, а Орися їй пособляла.

Лідочка дуже раділа з теплого ясного дня і мала на це дуже важну причину: вже тиждень як їй приніс кравець нове весняне вбрання і вона досі не могла піти в йому на прохідку, бо весь цей тиждень було хмарно, холодно, раз-у-раз зривався сніг; була навіть справжня зімова завірюха. Негарна година дуже сердила Лідочку. Вона ходила од вікна до вікна виглядаючи хоч клаптика ясного неба і так знервувалася, що мало не заслабла. Вчора навіть посварилася з чоловіком. І от врешті сьогодні все лихо минуло, бо година чудова і можна піти в новому вбранні на прохідку, а завтра

в суд, бо завтра мав початися сенсаційний процес.

— Данило Петрович давно пішов у суд?—спитала Лідочка.

— Уже давненько.

— А знаєте, Орися, яке щастя, що саме тепер стала гарна година! Завтра почнуть судити Юревича, того, що жінку вбив,—знаєте?

— Ще б не знати!

— Так його ж Данило Петрович оборонятиме, і коли буде така чудова година, то присяжні запевне виправдають Юревича, бо в такий чудовий день як сьогодні люде не можуть бути недобрі. Правда, Орися?

— А вже ж правда!—одказала Орися всміхаючися. Вона теж раділа гарній годині, бо за минулий похмурий тиждень мала багато прикростей від знервованої Лідочки. Але тепер через ясну годину пані була весела й добра.

Дійшла врешті черга до дуже важної справи: до зачісування.

— Сьогодні, Орися, мусите особливо гарно зачесати до нового брилика!—сказала Лідочка, сідаючи перед дзеркалом.

Орися взялася до роботи коло пишного волосся. А робота була трудна, і Орися мала багато клопоту, укладаючи дрібні кучері та пишні пасма, то пришпилюючи їх, то знову розпускаючи, як виходило не так як хотілося. Врешті зачесала. Лідочка огляділа свою голову в дзеркало з усіх боків і сказала:

— Ах, як гарно ви зачесали, Орися! Просто артистично! І парікмахер краще не з'умів би!

Догодивши своїй пані зачісуванням, Орися скінчила її вдягати і Лідочка підійшла до великого дзеркала. Звідти дивилася на неї молоденька гарненька пані в убранні якогось дивного, підхожого до зеленого коліру. На розкішних білявих кучерях був такого ж коліру якийсь химерний брилик, що надзвичайно гарно пристав до мініатюрного свіжого личка з тонкими чорними бровами. Орися проти того дзеркала держала друге і Лідочка з усіх боків огляділа себе і легко та радісно зітхнувши промовила:

— Здається гарно! А по вашому як, Орися, гарно мені в цьому вбранні?

— Так гарно, що здається ще ні в якому так не було,— сказала Орися і подала рукавички.

Лідочка, стоячи перед дзеркалом і любуючися на себе почала надівати рукавички. Притуливши їх до сукні вона сказала:

— Гляньте, Орися, як підходить колір. Щастя моє, що я не послухалася прикащика і не взяла тих, що він радив, а заставила його ще пошукати. Отепер уже я зовсім готова. А погляньте ще, Орися, чи все добре?

Орися уважно обдивилася Лідочку з ніг до голови і сказала:

— Все добре, краще вже не можна.

Лідочці страшно хотілося показатися чоловікові і вона подумала: зайду на часинку в суд: Данусь побачить мене і дуже зрадіє, бо догадається, що я вже не сердюся на його.

— Дайте рідікюль!— сказала вона Орисі.

Орися подала рідікюль, і Лідочка, ще раз озирнувши себе в дзеркало, пішла з дому.

II.

Сонце ясно світило, сніг танув і по вулицях жваво бігли струмочки, мигтючи від сонця; грали катеринки, метушилились люде. На пішоходах було трохи мокро, і Лідочка мусила пильнувати, щоб їй не забризкано сукню. Та скоро вона вийшла на головну вулицю. Там з пішоходів було чисто позмітано і можна було йти вільно не піклуючися про сукню, а тільки показувати її людям. Лідочка почувала себе чепурною, гарно вбраною і була з того дуже щаслива і їй здавалося, що всі щасливі, веселі, всі радісно дивляться на неї. І їй хотілося всміхатися до людей. Але що знайомих ще нікого не стріла, а всміхатися до незнайомих було незвичайно, то сміялася до дітей.

Проходячи проз великі крамничні вікна Лідочка спинялася і дивилася на всякі модні речі, що пороскладано на вікнах. Дійшовши до крамниці з посудом вона вражена спинилася перед вікном: там стояла вазочка на квітки зроблена немов з инею, а по їй повилася трояндова гілка з рожевою

квіткою ї з пуп'яшками. Лідочці спершу здалося навіть, що це жива троянда. Вона срояла і не могла одвести очей від чудової квітки і враз у голові промайнула думка: я отут стою, а хтось тим часом купить вазочку! І вона швидче пішла в крамницю.

В крамниці вона довідалася, що до тієї вазочки є пара і що коштують вони по чотири карбованці. Лідочка сказала, що бере обидві, і прикащик хотів уже їх загортати, але Лідочка побачила ще таку ж вазочку, тільки на тій троянда була не рожева, а кремова. Лідочка спинила прикащика:

— Стривайте, не загортайте! покажіть мені ще оту, з кремовою трояндою.

Вазочок із кремовою трояндою було теж дві і прикащик поставив обидві пари перед Лідочкою. Тепер уже вона не знала, яку пару брати і стояла заклопотана. Обидві троянди були гарні і вона ніяк не могла рішити, яка їй більше подобається. Вона прохала прикащика то поставити вазочки вище, то нижче, дивилася на їх і зблизька, і здалека, і просто, і збоку. Добре нахлопотавши прикащиківу голову врешті зважилася:

— Візьму кремові, бо рожеві таки трохи міщанські.

Прикащик почав загортати, а Лідочка пішла до каси заплатити гроші, але побачила, що в портмоне всього п'ять карбованців, а заплатити треба було вісім. Почервонівши з такої неприємної несподіванки, вона сказала хазяїнові, що сидів при касі:

— Чи не могли б ви послати кого небудь зо мною однести мою покупку і одержати гроші, бо я йдучи з дому не глянула в портмоне і тепер не маю з собою грошей.

— О, з великою охотою! Я й без того одіслав би вам покупку, бо вам самим нести не пристало. Петре Івановичу, нехай Вася однесе за ними покупку і одержить гроші.

Прикащик тим часом запакував вазочки, хлопчик Вася узяв їх і пішов за Лідочкою.

III.

А на дворі немов ще краще стало: струмки дзюрчали ще голосніше, катеринки грали ще веселіше, людей на пішо-

ході ще побільшало, так що не можна було швидко йти, а Лідочка поспішала, бо ж хотіла ще йти в суд. Через те перейшла на другий бік улицы, бо там був менчий натовп. Враз вона спинилася перед крамницею з квітками: з-за великої шиби дивилася на неї кремова троянда, рідна сестра тим, що були на вазочках. Лідочці аж серце дужче забилося з радощів.

— От щастя, що я взяла кремові троянди,—подумала вона.—Візьму ще оцю троянду і поставлю вазочки біля неї і всі дивуватимуться, що не можна відрізнити живої квітки від зробленої. Дивно щастить мені сьогодні!

Вона звеліла хлопцеві подождати її, а сама пішла в крамницю.

— Я купую оцю троянду і прошу зараз прислати її мені. Тільки загорніть так, щоб квітки не пообсипались,— сказала вона прикащикові.

— О, за це будьте спокійні!—відказав той.

— Скільки квітка коштує?

— Три карбованці.

Лідочка заплатила гроші, дала прикащикові свою адресу і вийшла з крамниці. Хлопця з пакунком біля крамниці не було. Він одійшов трохи на бік і стояв серед інших людей біля катеринки, цікаво дивлючися на жовтеньку пташку в клітці, що з катеринникового наказу витягала дзюбиком папірець из щастям тому, хто міг за щастя заплатити три копійки. У Васі трьох копійок не було і він поки що тільки заздрісно дивився на чуже щастя і марив, що може пані дасть йому копійок десять за те, що приніс їй пакуночок, а тоді й він зможе заплатити жовтенькій пташці три копійки за щастя. Як стукнули двері в крамницю він озирнувся і побачивши, що пані вже вийшла з крамниці, хотів швиденько підійти до неї, та якось підковзнувся і впав...

Це була страшна хвилина. Лідочка вся похолола. „Вазочки пропали!“—блиснуло їй у голові.

Хлопець, падаючи, не випустив пакуночка з рук, але все ж стукнув ним об камінь і в його теж промайнула думка, що вазочки пропали. Він хотів швидко схопитися на ноги, але не зміг, бо дуже забив коліно й руку і вже другі хлопці

пособили йому встати. Обітерши пакуночок, переляканий Вася шкутильгаючи підійшов до Лідочки. Вона вихопила йому з рук пакуночок і почала мацати; але домацатися було не можна, бо вазочки лежали в коробочці. Вона вже не віддала пакуночка хлопцеві, а понесла сама, а хлопець шкутильгав за нею ні живий, ні мертвий.

В душі в Лідочки боролися надія з тривогою. То їй здавалося, що вазочки потовклися на друзочки, то вона певна була, що вони цілі бо ж добре запаковані. Щоб швидче довідатися про своє щастя чи нещастя та й щоб не йти з пакунком, вона, сказавши хлопцеві свою адресу, сіла в фаєтон і поїхала додому.

IV.

Хтось так дуже задзвонив, що Оріся прожогом кинулася одчиняти двері. Одчинила, і в хату увійшла Лідочка. Оріся аж перелякалася, глянувши на неї, така вона була гнівна.

— Орісю, не примушуйте мене стояти по чверть години під дверима, а одчиняйте швидче!—гостро сказала Лідочка.

— Я зараз же ..--почала була Оріся, але Лідочка перепинила:

— Роспакуйте цей пакуночок тільки, при мені і обережно... На цьому столі...

Оріся принесла ножиці, розрізала на пакункові мотузочок, розгорнула папер і врешті розкрила коробочку. Вазочки лежали завинені в папер і круг їх було замощено різаним папером.

— Хвала Богові,—здається цілі!—подумала Лідочка, взяла одну і обережно розгорнула. З паперу випало кілька скляночок. Лідочка глянула: кілька пелюстків на троянді вищербилосся—вазочка була зопсована. Оріся розгорнула другу—те саме.

Лідочка безсило якось сіла біля столу на крісло. На неї немов хмара насунула: обличча осмутніло, очі пригасли. Вона сумно дивилася на попсовані троянди і думала:

— Ог тобі й щастя!.. Через якогось дурня все пропало!.. А може взяти ті, що з рожевими трояндами? Та ні, ті зов-

сім міщанські. Та й не може бути з тими такого ефекту, як з цими, як би їх поставити поруч із живою трояндою. Це мені тільки нагадувало б про те, що могло б бути та завадало б жалю. Ні, вже пропало!...

Хтось задзвонив. Оріся пішла одчинити,—то був бідолашний Вася. У його в душі теж боролася тривога з надією і він несміливо промовив:

— Я прийшов по гроші за вазочки.

Оріся засміялася:

— Отако! Ще й грошей не заплатила, а вже й побила.

— Таки побилися?—спитав Вася і заплакав.

— Та чого ж ти плачеш? Не ти побив, так чого ж тобі плакати? Побила, то й заплатить.

— Та ні, то ж я побив!

І бідне хлоп'я, хлипаючи, почало розказувати Орісі, як сталося лихо. Тим часом знову задзвонено. Це вже другий хлопець уніс у хату завинений у папер трояндовий кущик. Він обережно розгорнув його: квітки не пообсинались і пуп'яшки не пообламувались. Хлопець був дуже радий, бо сподівався, що пані заплатить йому за те, що гарно доніс.

— Це звідки така чудова троянда?—спитала Оріся, любуючи квіткою.

— Ваша пані купила в нас і звеліла принести.

Оріся взяла троянду і понесла до Лідочки, гадаючи, що та розважиться чудовою квіткою.

— Пані голубочко, не журіться,—ось троянда така саме, як на вазочках, навіть ще краща,—сказала вона, становлючи троянду перед Лідочкою. •

Лідочка сумно глянула на троянду і сказала:

— Віддайте її тому, хто приніс і скажить, що мені її вже не треба. Я не хочу її бачити, бо вона нагадуватиме мені про це нещастя.

І вона показала на вазочки.

Оріся винесла троянду, потім увійшла і сказала:

— Там хлопець прийшов по гроші за вазочки.

Лідочка аж почервоніла з гніва і скрикнула:

— Прийшов по гроші? Наробив мені такого горя і ще прийшов по гроші! І буває ж така нахабність! Принесіть паперу й чорнила і складіть назад у коробок ці черепки!

Орися принесла папер і чорнило і почала вкладати вазочки, а Лідочка написала: „Ваш хлопець не зумів донести вази цілими, а за черепки я грошей не плачу і вертаю їх вам назад.“

— Віддайте це тому ідіотові і не смійте більше мені говорити про його!—звеліла вона Орисі.

V.

Сонце й досі світило ясно й весело і обнімало теплим ласкавим промінням і Лідочку, що смутна сиділа біля столу, і Васю, що теж смутний стояв на вулиці біля дверей. Та обоє вони не зважали на сонце, бо в кожного було велике горе і кожен про його думав. Лідочці серце боліло з великого жалю за ефектомъ, який мали робити зроблені квітки поруч із живими квітками. І їй було дуже жалко себе, що вона така нещаслива... І через кого? Через якогось дурня, ідіота!..

А бідному „ідіотові“ уявлялося, як він віддає хазяїнові записку й вазочки; як хазяїн читає записку і розлютований почина його бити, а поповивши скаже: „Мені нема до того діла, що тобі не дано грошей. Ти зробив шкоду, то твоя мати хай і заплатить. Я свого не подарую. Вази хай забірає собі, а мені щоб були гроші!“ А тоді хазяїн нападеться на прикащика, що той погано запакував, а прикащик розсердиться і поб'є Васю. А тоді скажуть про шкоду його матері... І це було Васі найстрашніше. Мати його битиме, але то ще б нічого,—бути битим йому не первина. Але хазяїн справді не подарує такої великої шкоди і правитиме гроші з матері, а де їх мати візьме? Де візьме нещасна по денна швачка вісім карбованців, щоб заплатити за побиті вази?

І Вася все стояв біля дверей і думав, а безпросвітне горе все тяжче налягало на душу.

Сонце ясно світило на цих двох людей і не могло розважити їх горя.

М. Загірня.

Сенатор.

З Беранже.

В мене жінка—честь моя і слава.
Очі в неї як зірки горять.
Через жіночку ж добув я права
Дорогого пана другом звать.
В самий день, як з нею повінчався,
Я з самим сенатором спізнався.

Маю щастя нечуване!
Маю честь велику!
Ах, вельможний, ясний пане,
Ваш слуга до віку.

*
* *

Ряд подій його—передомною.
Вже ж таких як він нема, на жаль!..
Із моєю Розою зімою
До міністра їздив він на баль.
А мене де-небудь як спіткає,
Зараз перший руку простягає.

Маю щастя нечуване!
Маю честь велику!
Ах, вельможний, ясний пане,
Ваш слуга до віку.

*
* *

Біля Рози вдатний він на жарти,
Знає, чим її розвеселить.

А зо мною часом грає в карти,
Як вона, заслабне та лежить.
Іменин моїх не забуває,
В день нового року нас вітає.

Маю щастя нечуване!
Маю честь велику!
Ах, вельможний, ясний пане,
Ваш слуга до віку.

* *
* *

По обіді иноді зімою,
Сидимо ми. Сніг страшний мете.
Він до мене з ласкою такою:
„Чом же ви в проходку не йдете?
„Будьте, друже мій, без церемоній.
„Я вам дам свою карету й коні.“

Маю щастя нечуване!
Маю честь велику!
Ах, вельможний, ясний пане,
Ваш слуга до віку.

* *
* *

Раз увечері притьмом намігся
Тай повіз нас до свого села.
Пив я там вино, що аж знемігся...
Роза в иншій хаті спать лягла.
Та найкраще ліжко в тім будинку
Відступив він для мого спочинку!

Маю щастя нечуване!
Маю честь велику!
Ах, вельможний, ясний пане,
Ваш слуга до віку.

* *
* *

Як у мене хлопчик народився,
Я за кума попросив його.

І як бї тоді хто подивився,
Як він пестив хлопчика мого:
І цілує, й на руках колише...
Певно, в заповіт його запише.

Маю щастя нечуване!
Маю честь велику!
Ах, вельможний, ясний пане,
Ваш слуга до віку.

*
* *

У компанії він любить сміхи;
Я ж буваю гострий на язик:
На обіді яюсь, для потіхи,
Я пришив йому такий гаплик:
„Кажуть, що моя до вас шаноба
„Додала мені... ріжкі до лоба.“

Маю щастя нечуване!
Маю честь велику!
Ах, вельможний, ясний пане,
Ваш слуга до віку.

Переклав **В. Сивенький.**

Національна та інтернаціональна ідея.

Е. Пернерсторфера.

Французький соціаліст Ерве, учинивши мов би якийсь антипатріотичне прохунціяменто, дав привід досить докладно поміркувати про націоналізм, інтернаціоналізм, патріотизм,—це й робили, скільки я знаю, французькі й німецькі соціалісти. Я не мав ще ні часу, ні вагоди похильнувати цієї полеміки за останні дні. Та не маю й заміру приставати до неї, навпаки — я хотів би про саму річ сказати дещо, що давно вже здається мені важним. Німецької нації соціал-демократ з Австрії має мабуть особливе право озватися й собі про цю річ, бо становище в Австрії вельми сприяє тому, щоб як найгостріше виявилась там національна й інтернаціональна проблема. Бо тут націоналізм та інтернаціоналізм виступають не як суперечність між державами, тут справа з їми відокремлена від междержавної суперечки, тут класичний ґрунт цієї проблеми, тут мусить виявитися, чи національні суперечки до-решти рішаються в інтернаціоналізмі, чи навпаки може—національне й інтернаціональне знайдуть найвище поєднання тільки в соціалній демократії.

Се питання треба зняти через те, що досі — принаймні серед німецької соціал-демократії — дуже часто на кожне національне почуття дивилися як на гріх проти інтернаціоналізму, а як хто щиро признавався до національності, то се часто здавалося навіть підзорним або чудним. Так воно діється ще й досі серед великих мас німецького робітництва в Австрії, і тільки останніми роками такі думки почали помалу відмінятися. Тим і треба, щоб розуміння інтернаціоналізму а ні вияснялося фальшиво,

а ні фальшиво розумілося, і тепер саме час викоренити думку про *старий* інтернаціоналізм. Бо виступаючи проти всякого націоналізму, він намагався знищити навіть і природню національну ідею, мов би сам він з природи такий, щоб її нищити і нації руйнувати.

Є досить історичних підстав, через які ця, за малим не антинаціональна, форма інтернаціоналізму могла так добре поширитися серед німців. Усе, що в новій об'єднаній державі звало себе *національним*, було вороже соціалістичній й організованому робітництву, і так воно є ще й досі. Але проти того, що було колись, тепер та велика переміна, що перед тридцятьма роками німецька соціал-демократія була малою партією, а тепер є найбільшою. Тоді вона була в опозиції до переважної більшості всіх людей, які живуть у німецькій державі, тепер же, хоч вона й стоїть у найгострішій опозиції до уряду, але зробилась такою великою частиною всієї людності, що без пихи може сподіватися в не дуже далекому часі справді зробитися заступником більшості нації. Де-далі вона сама все більше стає нацією й національною партією.

З Німеччини соціалізм прийшов до Австрії. Тут найгірша перешкода та, що в Австрії багато націй, хоч, не вважаючи на те, ця держава мусить розвиватися в більш сьогочасніх формах. Вже кілька поколінь національні суперечки панують над усією політикою в середині держави. Ця національна суперечка була великою перешкодою кожному визвольному і соціально-політичному розвитку. Через те було натурально, що німецькі робітники в Австрії, яких там геть більше від робітників усіх інших народів укупі, проти такої перешкодної боротьби між окремими народами становили ідею інтернаціоналізму. Через те й тут інтернаціоналізм розумівся в суті як антинаціоналізм. Так розуміють його й досі тисячі робітників. Тієї ж думки й так звані *керівничі елементи*, а надто серед німців, — ще й досі.

Ще й досі, хоча з Гайнфельдського партійного збору (партейтагу) постали важні відміни. Як відомо, цей партійний збір наново згуртував у єдність розпорошені, збентежені та дезорганізовані рештки партії. Це заслуга переважно д-ра В. Адлера. Довго й тяжко треба було попереду працювати, щоб зробити це ціло. Але цього досягнуто, і робітництво всіх націй Австрії скла-

дає тісно злучену, адміністраційно й організаційно об'єднану масу. На партійних зборах, на громадських порадах, на вічах усі вживані в Австрії мови були зовсім рівноправні. Національне питання було тільки питанням про мову. Справжня національна дія зовсім оступилась назад, ба, була, яко перешкодна, цілком одсунута, бо ж національні буржуазні партії були для всіх спільним ворогом. Проти національних партій виступав австрійський пролетаріят об'єднаний інтернаціонально.

Тоді прийшов рік 1897-й, а з ім відбутим у Відні так званий *Вімбергський партійний збір*. На йому офіційно зроблено те, що було приготовано стиха. Хоча єдність партії лишилася ціла, але форма адміністрації та організації відмінилася в суті. Тепер у західній Австрії маємо шість соціал-демократичних партій. Кожна дає собі лад самостійно і має свої окремі партійні збори і партійний уряд. Уряди всіх партій укупі складають спільний виконавчий уряд. Він є такимъ робом зверхньою формою єдності всієї партії в Австрії. Ця єдність ще особливо зміцнюється через спільні партійні збори, що збираються що-два роки. Єдність у середині партії виявляється тим, що ніколи ніяка національна група не починає якоїсь важнішої справи, не здобувши на неї, на громадській раді, згоди всієї партії від спільного виконавчого уряду,

Як року 1897-го обговорювано основи цього поділу, багато було таких, а надто з-поміж старих товаришів, що дуже проти його сперечались. Сперечались найбільше через те, що по старому розуміли інтернаціоналізм і думали, що виявляти національні відміни не личить соціал-демократії. Ще й досі є між нами такі, що вважають се перетворення партії по новому за нещастя. Не те, щоб воно зменшило силу в партії, або щоб можна було показати яку значну шкоду від цієї нової форми. Цього нема, де далі все більше почувається, що вона цілком натуральна. Але цією формою признаються не сами тільки нації—нації завжди були стільки дужі, що їм, з їх міцною реальністю, не треба було дожидатися теоретичного признавання,—але признається ще й національна ідея. Бо ще й досі є багато соціал-демократів, які тяжко і нескоро зважуються признати право, ба, навіть неминучу потребу національної ідеї. Вони вбачають у національності річ, яка тільки розділяє людей і готує труднощі об'єднаному пролетаріатові. У національностях бачуть вони незручну перешкоду за для сьогочасних інтересів і майбутньої

останньої мети пролетарської спільности і думають, що ідея соціальної солідарности досить дужа, щоб викоренити всі національні окремішности. У своїй щирості ідуть вони так далеко, що з надміру соціалізму забувають програму соціалізму. Бо соціалізм вимагає голосно й виразно, щоб народи визволяти, а не роздавлювати. Ми бачимо, що в багатьох малих народів, які в економічному розвитку стоять ще геть позаду, соціалізм здобуває надхненних прихильників. Може бути, ця дивна річ робиться, між иншим, через те, що ці народи вбачають у соціалізмі оборонця своєї національности. Вони дуже стоять за соціалістичну всесвітню солідарність, але коли б од їх вимагати, щоб вони свою національність покинули як щось неважне, незначне й додаткове,—сказали б вони, що тим самим тяжко кривдиться та солідарність.

Звідки се береться, що найбільше німецькі соціалісти завжди були якось байдужні до національної ідеї? Одну причину я вже зазначив. Слово *національний* мусило вже їм огиднути, бо вони бачили, що „національними“ звали себе найлюбіше такі партії, яким справжній народ тільки на те й здався, щоб над їм панувати та його використовувати. Слово *національний* так саме втратило кредит, як і слово *християнський*. Але ся національна байдужість має ще глибші підстави. Історичний розвиток німецького народу не дав скластися об'єднаній державі з спільною для всіх свідомістю, а космополітизм, що істніє в німецькій істоті і який нас багато де в чому надзвичайно підняв угору, виявився нарешті тим, що ми просто зрекалися самих себе. А до того те, що ми бачимо в гідкому й грубому шовінізмі деяких класів,—таке одворотне, що воно не дає скластися мужній і благородній національній самосвідомості.

І врешті—часто так доводять—через що власне пролетаріят повинен мати національне почування? Розгніваний, що-дня бачить він, що його відлучено від духовного добра нації так саме, як і від матеріяльного. Нам однаково—часто можна у нас почути—чи по німецькому, чи по чеському будемо вмірати з голоду. І справді, від людей, що день по дню боряться за шматок хліба, вимагати пошани до ідеальних благ—це все одно, що від найнижчих вимагати найвищого. Бо ж національність у її найвищій формі є ідеальне добро. На найвищому ступіні вона визначає людську культуру в особливому індивідуальному вияві, вельми оригінальному і такому, що тільки разь трапляється. Вона збага-

чує людськість тією особливою формою, в якій з'являється. Найвиразніше виявляється вона мовою. Мова є найперше і найбільше добро кожної нації. Німецький пролетаріят ледві починає вчитися нею владати. Вона така трудна! „Німець уже вчений, коли розуміє німецьку мову“. (Гете) Німецькому пролетаріатові, щоб увійти в німецьку літературу, цю найпишнішу будівлю німецького народу, не стає ключа зараз же до перших дверей. Зважаючи на те, що життям нашим керують найбільше матеріальні інтереси, здавалось,—не по правді буде вимагати від робітників національного почуття. А знов же й не вимагати його було б чудною неконсеквенцією. Соціалізм виховує робітників так, щоб вони мали живе почуття справедливости. Обставати за кожен пригнічуваний народ—се в його річ зрозуміла сама з себе. Право інших націй признає соціаліст залюбки й радіючи,—невже ж свою власну повинен він знехтувати? Коли ми від темної маси не вимагаємо розуміння того, що стоїть понад її найближчі інтереси, то від соціалістичних робітників вимагати цього мусимо і справді вимагаємо. Хто має в голові і в серці великий соціалістичний ідеал, той уже дійшов розумом і може зрозуміти й иншу велику ідею. Кожен знайомий з теорією робітників знає, що соціалізм мусить принести людськості не саме тільки запевнене матеріальне існування. Він мусить цього досягти поперед усього, але тільки як попередню умову за для вищого ступіня культурного розвитку. Не на те тільки мусимо працювати, щоб люде по людському пробували, їли, вдягалися і т. и., але щоб вони, пристаючи до добутої тисячами років культури, взагалі ставали людьми, здатними культуру мати й культуру творити. Кожна ж культура є національна. Вона починається в окремому народі і в своїй найвищій формі—і саме в їй найдужче—виявляє дуже виразно національний характер. Дарма, що при цьому буде тисячу впливів збоку. Чуже береться не просто без одміни—коли так трапляється, то виходить щось неживе, минуше, що завжди й відчувається як чуже,—ні, воно перетворюється, всякає в національний організм і таким робом стає засобом, щоб зміцнити його.

Ото ж соціалізм і національна ідея не тільки одне одному не суперечуть, але конче з'язані до купи. Кожен захід зменшити силу національної ідеї,—як що тільки він сього досягає,—зменшує багатство людського роду. Звісно, видима річ, що кожен на-

ціоналізм може звестись. Але коли ми бачимо, що англійські соціалісти так енергично повставали і повстають проти своїх джінгоїстів, французькі проти своїх націоналістів, італійські проти своїх ірредентистів, то нам, німцям, нема чого турбуватися. Ці нації дуже чутливі що до своєї національної чести, а одначе який вплив мав на їх соціалізм! Не перестаючи палко любити свій народ, англійські, французькі, італійські соціалісти зуміли чудово гарно виконати свою інтернаціональну повинність. І невже ми, німецькі соціалісти, що не забуваємо і певне не забудемо благородного космополітизму наших класиків, мусимо боятися небезпеки вдатися в шовінізм? Нам треба бути свідомими самих себе так саме, як інші народи. Соціалізм хоче людськість організувати, а не розбивати на атоми. В організмі ж людськості клітинами є не окремі індівидууми, але нації. А щоб організм був здоровий, мусять клітини бути здорові.

Натурально, що з національних різниць повстають і суперечні національні інтереси. Так саме натурально, що ці суперечности не можна знищити зо світу інтернаціональними деклараціями. Але зовсім инакше можна їх залогодити між народами хоч національно й самосвідомими, але такими, що думають по соціалістичному. За життя цілого минулого покоління великим лихом Європі був той неймовірний настрій, що панував між Німеччиною та Францією. І як же дбали весь час соціалісти обох країн, щоб знищити цей недобрий настрій! Останніми роками у Франції Жорес невсипуще працював, щоб обидва народи, обидві держави одну до одної наблизити. А тепер справа стоїть так, що Німеччина та Франція можуть наблизитись одна до одної ще й дужче. Здебільшого це заслуга французьких соціалістів і не в останній лінії Жореса, цього великого й глибокого політика, з яким особисто зазнатися так розумно й тактовно перешкодив берлінським робітникам князь Бюлов. Думку про помсту у Франції поховано, і ніщо більше не перешкожає цим двом найважливішим для європейського миру націям щиро порозумітися, ніщо опріче пруського уряду, який, окрім Бога, ще дуже боїться соціалізму й демократії, найбільше ж соціал-демократії. (*)

(*) Натяк на слова, що сказав р. 1888-го Бісмарк у своїй парламентській промові, хвастаючись германською армією, що мов би то Германія „нікого не боїться, опріче Бога“. Б. Г.

Коли двоє сперечаються, то натурально, що це зовсім не однаково—чи вони до зброї беруться, чи спільно сідають за стіл радитися. Та й як за столом уже сидять,—се велика різниця, чи вони наміряються один одного обдурити, а чи мають ширю охоту з обоюдною прихильністю знайти такого способа, щоб ту суперечку залагодити. Австрійські соціал-демократи дали для інтернаціонального соціалістичного руху прототипичну організацію. Вони складають єдність, але поділені по націях. Зостаються національні різниці, і вони геть частіше, і геть конкретніше виявляються, коли нації живуть гуртом в одній державі, ніж як вони мають кожна свою окрему державу. Державні нації живуть на територіях, виразно одна від одної відокремлених. Інакше у нас в Австрії. Тут дві або й три нації живуть на одній землі, і через те їм є багато за що сваритися. Що правда, не скрізь воно так; але й там, де дві нації стикаються в сумежних країнах, повстає часто велика національна суперечка й сварка. Досі в таких випадках австрійські соціалісти завсігди вміли так-сяк погодитися. Але на що ж умисне заплющувати очі, не зважаючи на всім відомі події? Австрійська соціал-демократія не може дивитися на національне питання як на питання підрядне. Бо тоді мусила б вона—принаймні з причин культурних і робючи відповідно меті—просто спріяти німецькій мові, бо ся мова найбільше поширена і найбагатша на літературу, а надто — на літературу соціалістичну. Вона ж сього не робить, бо щиро признає право кожної нації. Як на загальному партійному зборі р. 1899-го у Берні (Брюнні) обрано комітет, щоб виробити загальні основи до національної програми, деякі визначні товариші були тієї думки, що ніби соціал-демократія не може рішити цієї справи. А тим часом так звана *Берненська (Брюннська) програма національної автономії* була найзначнішим політичним ділом австрійської соціал-демократії. Ця програма дає тільки загальні риси, не цілком вона й нова, бо вже р. 1848-го виявлялись підхожі думки, але як її виставлено, то це сталося початком зовсім новому поведінню з національним питанням у Австрії. Спершу на неї мало зважали але останніми часами на неї пристають усе більше й більше і на її основну ідею, ідею національної автономії, дивляться як на безперечно добру дорогу до впорядкування національних справ у Австрії. Аби тільки на цій основній ідеї поєднатися, а вже

виконати все те буде зовсім не так трудно, як дехто їй досі ще впевняє.

От же соціалізм може спокійно признати вагу національного питання, і так саме, як він мусить бути і є інтернаціональним, так саме повинен він стати й національним. Наша італійська партія в південній Австрії має дужий італійський національний напрямок, наша польська партія під приводом нашого славного Дашинського, найкращого промовника австрійського парламенту, наша чеська, словенська, українська партії так саме всі щиро національні.—так саме й ми, німецькі соціал-демократи в Австрії не тільки можемо, а й мусимо бути добрими німцями. Сей національний патріотизм то єдиний, який ще є в Австрії. Ні в одній з націй, що живуть в Австрії, не може бути австрійського патріотизму, бо Австрія усіх їх однаково зрадила. Від того, як упорядкується в Австрії національне питання, залежить і те, чи буде вона й далі існувати. Се тільки показує, яка важна річ національне питання, і через те соціалізм мусить поставитися до його позитивно.

Він мусить це зробити ще й через те, що де-далі він усе більше почуває себе по правді дійсним заступником народу. Що є живого в сьогочасньому рухові, те стоїть у наших лавах, або принаймні близько біля їх. Буржуазно-національного ідеалу німців уже досягнуто. Більш як покоління існує німецька об'єднана держава. У всій державі нема тепер партії, якій єдність держави була б більше важна, ніж партії соціал-демократичній. Під цією єдністю,—нехай хоч і проти бажання тих, що панують, хоч і в тяжкій боротьбі,—вона зростає, ця єдність має для неї матеріальний інтерес. Але єдність—то все одно, що посуд. Він є на те, щоб у йому був зміст. І німецьким соціал-демократам, а з їми й усім, хто хоче внутрішньої величності Німеччини, вельми не до смаку те бридке вино, яким їх частують. І через те їх називають *ворогами державі, людьми без рідного краю, непатріотами*. Такими мусять вони бути тільки через те, що їм не подобається панство та пруська юстиція. А при кожній нагоді, де треба зробити щось для дійсного національного життя, німецькі соціал-демократи стають у першій лаві. Чи наш нарід здобув собі щось більше за твори його великих поетів та мислителів? І як буде знову святкуватися пам'ять одного з цих великих, як

недавно Шіллера, то встане він з могили і промовить громовим голосом за нас. Через те радісно признаємось до нашої нації і горді ми її великими ділами, бо знаємо, що й сам теоретичний соціалізм є діло німецького духа. Хоч народи й одмінюються, але вони вічні, і той з їх більший, який більше посуває світ наперед. Тим ми, будши добрими соціалістами, також і найкращі німці. І чи ж наші привідці в німецькому парламенті не ознаймлювали завсігди, що хочемо стояти вкуні з нашим народом? Звісно, думаємо теж, що тільки тоді добре відбудемо нашу національну повинність, коли не будемо виправдувати хиб нашого народу. Не той добрий приятель, хто вибачливо промовчує хиби приятелеви і тільки вихваляє його чесноти. Ми не признаємо слова: Wright or wrong, my country або Wright or wrong, my people, або принаймі так, як ми у всякому разі це розуміємо: Wright or wrong, my parti. (*) Ми любимо, хоч і ганимо. Або: ми ганимо *через те*, що любимо.

* * *

Три завдання маємо: факти виявляти (*казати що є*), закони історичних подій досліджувати і на послугу історичному розвиткові ставати.

Найсамперед ми бачимо факт, що є всякі нації. Вони—реальности, історично поскладалися і тільки історично їх можно зрозуміти. Їх не можно вияснити—от як форми нашого громадянського порядку—економічними причинами, вони—такі з'явища в людському житті, яких підвалини треба шукати в певному змішанні рас, географічних і кліматологічних умовах та в спільній історичній долі. Ніякий народ, коли тільки його фізично не викоренено, не гинув, він тільки переформовував свою породу, приймав нові елементи і таким робом забезпечував собі дальше життя. При ясному світі історії повстають нові нації. Найліпше ми се бачимо на народі янків, що складається перед нашими очима, бачили се й на бурах. Ті—не англійці, сі—не голандці. Певне, колись південна Африка, Австралія, південна Америка

(*) Чи права, чи не права вона, але се моя країна (мій народ, моя партія).

побачать нові нації, які владчею й культурним розвитком у суті різнитимуться від європейських народів, що дали їм мову. Коли нації, в певному розумінні, безуминно відмінюються, то можна сказати, що національність довговішна і тривка форма людського громадянства. У цій формі ми народились, і що більше будемо розвиватися (виявляти нашу індивідуальну істоту, то більше виявлятиметься в нас і наша національність. Наша рідна мова вже дає нам національну основу. По правді говорять про дух мови, і що вище сягає духовний розвиток народу, що більшої й досконалішої культури народ вимагає, то дужче віддізняється вона від культури інших народів. Що більше одніця розвивається, то більше є вона окремішністю, то більше стає вона індивідуумом.

А соціалізм хоче вищого розвитку людськості. Так, приготувати змогу такого розвитку в цьому властиво його суть. Не того він хоче, щоб тільки з голодних товаришів черід поробити череди нагородовані. Він хоче творити вільних і самосвідомих людей. А що людськість живе тільки в національних формах, то мусить він, слухаючись природи, хотіти вільних, самостійних і самосвідомих націй. Соціалізм не вгає, як його вороги кажуть, за снами-мріями, але при всій високості своєї мети, стоїть на ґрунті тверезих, фактів. Справді—саме він і не властєся ні в які утопії. Він не марить про воляцюк і не збуває побожними бажаннями ті труднощі, які є.

А що з національним питанням багато труднощій, то це видимо. Кожна нація хоче мати свою країну, в якій вона булаб сама собі пані, як кожен чоловік хоче мати свою, тільки йому самому належну, господу. Але ідея про величність нації занадто легко переводиться на мрії про те, щоб лякати своєю силою інші нації. Тим у головах буржуазних політвиків національна проблема завжди застається питанням про силу. У нас же, соціалістів, ця проблема стає питанням мирного порозуміння. В інтернаціональному соціалізмі властиво ще не змішаються певні загальні прінципи головних пунктів національної політики. Ми, австрійці, стали вже на міцному ґрунті з нашою Брюннською програмою. Вона вимагає: цілоти національної території, оборони меншости, автономного порядкування національними справами. Де це буде чесно запевнено, там не буде занадто важко

забезпечити й національний мир. Звісно, при цьому не треба бути занадто сентиментальним і думати, що в наш час, коли люде раз-у-раз переїждять з одного місця держави в друге, є взагалі спосіб об'ягувати для нації кожну душу. Але у всякому разі здається, що саме як побільшали між людьми зносини, загострилася і вразливість націй. Перед п'ятидесятьма роками ще думано, що міжнародні зносини геть постирають нації. Сталося навпаки. Ми живемо в часи дужих національних почувань. І найменша нація боронить себе. Ми в Австрії маємо до того найкращу й багату наочну науку. Наш національне питання, сказав би, що-дня дошкуляє. Наше призивне становище в Австрії значно з'язано й з тим, що ми сю тижку проблему ринили не тільки для своєї партії, але й державі показали, як би вона могла її ринити. Але до цього дійшли ми призначини *безумовно* нації та їх право. І що хочеш ми, німецькі соціал-демократи в Австрії, готові були се призвати, то дуже мусямо ми зрозуміти, що призичвати інших, не маючи власного національного почування, було б тільки національною несилюю, яка а ні нам, а ні нашому народові не зробила б чести.

Все, що я кажу, тільки годі має вагу, коли національність є добром і пролетареві. В суті ще н досі є так, як каже „Комуністичний Маніфест“: у пролетаря нема рідного краю. Але він хоче його добути. Організоване громадянство, в якому він колись житиме, буде н йому великим матеріальним благом. Вже й тепер пролетарь має національність. Але вона йому без вартости, коли він її невідомий. Та що більше зд буватиме він духовної культури, то свідоміши національно ставатиме. Як умілість і наука, так саме й національність — велике добро. Що вище підніматиметься всеру пролетарят, то більше мусять він наближатися до розуміння вартости цих благ.

Може мені скажуть, що я говорю тут речі, які кожному й без того зрозумілі. Це було б мені дуже любо. Тоді від докору, що воюю проти фантома, я міг би розважитися тим, що значить нема потреби переглядати в чомусь розуміння *інтернаціоналізму*.

Додаток.

Перечитуючи статію Пернерсторффера, зараз можна побачити, що думки соціал-демократичного депутата австрійського парламенту про національне питання властиво не є новиною. Український читач помітить, що такі їй підхожі думки висловлювались не один раз у писаннях також і українських діячів, і напр. Драгоманов присвятив питанню про національність, національну автономію й федерацію цілий ряд дослідів. Через те розвідка д. Пернерсторффера мало що *нового* може сказати вкраїнському читачеві, знайомому зо згаданими працями; але вона цікава через иншу річ.

Здебільшого досі бувало так, що як писав хто в нас про національне питання, то зараз про його казано, що се, мовляв, буржуазна писанина; а то иноді дак ще й мішали в одну купу з націоналістами-шовіністами людей зовсім чистих од усякого докору в шовінізмі. Від такої долі не завсігди втікав навіть Драгоманов—дарма, що був соціалістом. Через те виходило так: щоб такі письменники ні казали б про національне питання—чи розумне, чи ні—однаково все відкидалося, і так робила не сама соціалістична частина громадянства, а й радикально-прогресивна. Те, що каже Пернерсторффер про німецьку публіку, те саме виявлялося і в нас: слово „національний“ утратило кредит, бо „національними найлюбіше звали себе такі партії, яким справжній народ здався тільки на те, щоб над їм панувати та його використувати“. Через те й сталося таке диво, що як хто небудь озивався за право національне во ім'я найреальніших і найпекучіших потреб сього справжнього народу, то його все ж не хотіли слухати і все ж його мішали докупи з тими, які ладні були задавити кожен рух вільної думки серед народніх мас. Та невелика купка свідомих національно людей, яка насмілювалась досі йти у стріть течії, дуже

добре зазнала на собі самій таких відносин: одні з щирого нерозуміння, а другі з тією чи сією лукавою метою не тільки плямили сіх людей всякими непочесними назвищами за те, що воли насмілювались озиватися за право своєї нації, але й кидали їм під ноги колоди, щоб сніняти їх роботу.

Отже тепер виступають з словом про національне питання люде, яких трудно обвинуватити в якомусь ретроградстві, чи шовинизмі і розглядають се питання з чисто класового пролетарського погляду. І на диво—думки їх раз-у-раз так віхдяться з думками тих, кого в нас не хотіли слухати, вважаючи їх слова за буржуазно-обскурні дурниці, що часом здається, мов би Жорес або Пернерсторфер просто переказує те, що ми вже читали в своїх авторів. Наведу тільки один приклад:

1. „Європейська культура і взагалі світова посувалася наперед генієм національностей, і букет цивілізації згубив би свою красу розмаїту і свої пахощі, як би на світі запанували воляпюксти або хоч самі москалі“.

2. „Коли ми попустимо, щоб... една з ціх великих індівідуальностей національних була знесилена, роздавлена й стерта, то ми не тільки збіднимо сьогочасню людськість, ми збіднимо, понівечимо й велику соціалістичну людськість будучини.“

3. „Кожен захід зменшити силу національної ідеї, — як що тільки він сього досягає,—зменшує багатство людського роду... Людськість живе тільки в національних формах“.

Кожен згодиться, що в усіх трьох цїтатах думка та сама, тільки трохи инакше висловлена; перша цїтата належить нашому Зіньківському і сказано це ще р. 1890-го ¹⁾, друга—Жоресові, третя—Пернерсторферові, Нехай охочий перечитає хоч би розвідку Пернерсторфера поруч з писаннями про національне питання деяких українських авторів, і він знайде чимало таких паралельних місць; я ж хотів тільки до речі зазначити цей факт, бо він наводить на деякі цікаві за для нас думки...

Як ми вже бачили, німецький соціал-демократизм почав з ворогування до національності, а надто до національності недер-

---

¹⁾ Див. „Молода Україна, її становище і шлях“ („Писання“ Зіньківського, II, 105).

жавної; але сила реальних фактів довела його тепер до діаметрально-протилежного погляду. Право *кожної* без винятку нації, яка почувала себе нацією, на вільне, незалежне життя признано генер устами найвидатніших діячів соціал-демократії. Ця еволюція зовсім раз показала, якими нікчемними бувають усі заходи партійного чи якого іншого доктринерства перед непереможною силою фактів. І що дуже характерно: так саме як тоді, коли набувала теорія, що треба менш національності, стирати, асимілювати, виходили люде цілу кучу, здавалося, таких гарних, таких наукових підстав до того, щоб підперти й виправдати цю теорію,— так саме й тепер, коли життя довело до іншого, люде тієї ж самої добродіри зуміли знайти для теорії діаметрально-протилежні інші наукові підстави. І свого разу вже такі, що стоять у згоді не з якоюсь доктриною, а з реальними фактами, з реальними відносинами сил.

Але вернімося до Пернерсторфера. Я сказав уже, що він виразно стоїть на піаком протестарському класовому погляді. Він тільки з цього створює розумове національне питання і тільки такі виводи дозволяє собі, які може дозволити цей погляд. Се робить його думки особливо підзвонимі всім, хто такий погляд приймає, а надто, коли зауважить, що в головних пунктах Пернерсторфер збохотівся, як ми бачили, з думками інших видатних теоретиків соціал-демократизму і з постановкою зборів усієї австрійської соціал-демократичної партії. Людем же не соціал-демократичної програми думки д. Пернерсторфера про національне питання важко й ніколи самою своєю суттю, тими науковими підставами, на які він створює питання, безвідносно до того, з якого пункту автор виходить.

Притаянюєся ж більше до справи.

Наційність,— думає Пернерсторфер,— є велике благо **всій** людськості, тако як і протестарівськості. В цьому вивчає нас історія. Людськості може жити й розвиватися тільки в національних формах і вони забезпечують цей розвиток, без їх того не було б,— приваємій людськості досі не виробила ні одної форми, яка могла б грати тую ж роль. А раз наційність є неминуча умова і основа нашого розвитку, то тим самим вона є фактор поступовий, чи —накше— є нам благо та ще й таке, *без якого ми не можемо обійтися, розвиватися, жити.*

А коли се так, то виснод з цього може бути тільки один: се наше благо, яке забезпечує нам життя, мусимо боротися й боронити та дбати, щоб воно набіралося все більшої та більшої сили і тим самим все більшої та більшої сили додавало й нам, нашому розвитку. Звідси з неохвальною догадкою виходить поперед усього потреба зусилля з шукань все, що перешкоджає національності розвиватися, а потім — потреба підібрати все те, сприяття активно всьому тому, що розвивається їй помагати.

Найгіршою перешкодою до національного розвитку буває звичайно національна неволя, в якій доводиться жити незалежній нації, коли нація-пан хоче її з-націоналізувати. Проти цієї неволі й треба поперед усього боротися, щоб добути собі ланій незалежне становище, бо тільки воно, як справедливо каже Бейбель, —ді може забезпечити їм оригінальність її культури. І ми бачимо, що кожен недеражвний народ, скоро в його прокинується національна свідомість, зараз і знімає про це річ. Коли в-говорять сьогодні, —говоритиме завтра, по завтрашньому — в міру, як дозрватиме його свідомість; але говоритиме *тодішнє*, бо коли в його є щось *своє* з погляду національного, то серед сьогочасних обставин громадського й політичного життя — свідомість *ня не може* не прокинутися, — доводом тому історія Європи XIX віку і пережиті роки XX-го.

Але від того пункту, на якому ся свідомість уперше прокидається, і до того, на якому вона стає такою силою, яка забезпечує їй перемогу, лежить великий шмат шляху, і шлях цей може бути скорочений, або продовжений у далекі далекі простори. Це залежить од багатьох річей: від міри культурності й енергії нації зневоленої і нації-пана, від загальної сили центрального уряду, від того, скільки часу нація живе зневоленою, від загальних політичних та економічних обставин і т. и. Нація-пан завжди силкується зробити цей шлях найдовшим і по зможі спиняти зростання національної свідомости. І політика центрального уряду в таких випадках у загальних рисах завжди однакова: уряд силкується відізнити, відокремити культурні класи від народніх мас, всякими правами, нагородами й концесіями приваблює він з панства й буржуазії ті елементи, які вже зрєклись своєї національности, а всі свідомі елементи иншого маси робочого народу, лишаючи без освіти річною мовою, держав-

у такій темряві, що вони не знають хто вони й що вони і чого їм треба, щоб з такого становища вийти. Коли сього буває мало, країну починають нищити й економічно (Ірландія, познанські поляки). Такими й підхожими заходами країну можна довести до того, що в їй спиняється всякий політичний поступ і всякий культурний розвиток. Звичайно, коли в самій зневоленій нації є жива сила, то вона на при кінці таки переборе все це і таки відродиться до нового жяття. Але скільки сил і часу на це треба потратити! Але як це калічить націю і як далеко лишає її позади інших націй на дорозі поступу! Який це тяжкий і болючий процес!

Прискорити й полегшити цей процес, скоротити шлях його і поставити націю в таке становище, в якому вона може сама порядкувати своїми справами,—це все одно, що тяжко хвору людину вернути до здоров'я, до повного сил і творчости продуктивного життя. Через те й потреба дбати про це.

Але дбання це буває з добрими послідками тільки тоді, як до його стають і народні маси. А як же вони можуть стати до оборони національних прав, коли вони темні й національно не-свідомі?

Виходить таким робом зачароване коло: національний гніт не дає змоги масам розвиватися, ставати свідомими, а несвідомі національно маси не можуть боронитися проти національного гніту, а сей гніт не дає їм освідомлюватися і т. д.

Ратунок тут один: ті, що зрозуміли се, повинні збудити національну свідомість серед мас, розвинути її, зміцнити і довести до такої міри, щоб свідомі передові лави могли забезпечити всій нації її національне життя, а значить і змогу розвиватися і йти наперед по дорозі загально-світового поступу.

Що за для такого національного, як і всякого иншого, освідомлювання дуже важною є також і робота культурна, то се зрозуміло.

Коли я хочу, скажемо, написати за для мас політичну книжку,—я мушу поперед усього знати мову цих мас. Самої практики тут мало, а надто, коли згадаємо, що більша частина тих, які пишуть книжки, живе по городах, а на селах, де тільки й можна мати сю практику, буває уривками. Значить неминуча потреба в граматиках, словарях і т. и. підручниках, значить треба збі-

рати матеріали до їх (від народу й з книг), обробляти їх і т. д. Але самої народньої мови ще мало: треба ж виробити ще термінологію, яка була б добра з погляду наукового і зрозуміла читачам,— знов потреба праці коло мови, і тільки тоді, коли цю всю працю буде як треба зроблено, а я з неї в належній мірі скористуюся, тільки тоді я зможу написати свою брошуру такою мовою, щоб мене мої читачі зрозуміли і зрозуміли добре.

Далі: коли я хочу впевнити свого читача, довести його до тих думок, які мені здаються добрими, я мушу знати того, до кого кажу. А то я можу так до його заговорити, що тільки відіпхну від тих думок, які беруся популяризувати. Значить, коли я, напр., пишу для сільського хлібороба, я мушу знати його світогляд, його звичаєве право, його побут, економічні обставини, історію його краю і т. д. і т. д. А як це я можтиму знати, коли поперед не поробляться відповідні досліди етнографічні, історичні, економічні і т. д. і коли я сам не засвою собі принаймні основних висновків із тих дослідів?

Книжка політичного змісту має характер здебільшого абстрактного викладу. А абстрактне думання се така річ, до якої треба звикнути. Як же мій читач зможе зрозуміти мене добре, коли ніщо поперед його до такого абстрактного думання не привчило? Коли він не вчився цього на річах менше трудних, ніж, напр., „виборча географія й арифметика“ або теорія пропорціональних виборів? І як що він не засне над моєю політичною проповіддю, то чи не трапиться в мене з їм сила усяких непорозуміннів? Адже такі непорозуміння неминучі там, де маса до того темна, як, напр., у нас. Або як зрозуміє мої слова про волю віри і право безконфесійности чоловік, який має світогляд настільки містичний, що в його відьма служить чортові і може ховати в глечик дощ і тим чинити хліборобам посуху? Чи не треба б тут спершу вяснити звідки береться дощ? взагалі— подбати, щоб завичка вясняти з'явища причинами містичними перемінилася на завичку вясняти їх підставами природніми?

Таких прикладів можна було б назбирати скільки хочете. Та я вже почуваю, що деякі читачі можуть сказати на це все: але хто ж таки вясняє такі елементарні речі? Це ж кожен і без того мусить знати.

Де-інде, то може воно й так, але в нас, на жаль, ні. Останніми расами серед деяких частин нашого громадянства поширилась така думка, що справжнє діло то є агітація на ґрунті політичному, чи економічному, а всяка культурна робота, то не тільки дурниця, навіть немов якесь злочинство. І це говориться не про наш тільки гарячий час,— це було б не диво, бо всяке знає, що *inter arma silent Musae*, але говориться взагалі: мовляв, поки капіталістичний лад, то це все треба закинути... От такій частині громадянства і доводиться говорити про ті елементарні речі.

Та не тільки в нас,—навіть і в західній Європі надається вага тільки економічним вимогам соціалізму, а инше якось забувається. Це й примушує Пернерсторфера казати: „Соціалізм хоче вищого розвитку людськості. Так, *приготувати змогу такого розвитку—в цьому властиво його суть*. Не того він хоче, щоб тільки з голодних товарячих черід поробити череди нагородвані. *Він хоче творити вільних і самосвідомих людей*“, які „пристаючи до добутої тисячами років культури, взагалі ставали б людьми, здатними культуру мати й культуру творити“. Самий ідеал соціалізму може зрозуміти тільки чоловік, що вже стоїть на трохи вищому культурному ступіні.

Але вернімося до національного питання. „Соціалізм хоче творити вільних і самосвідомих людей,—каже Пернерсторфер, — а що людськість живе тільки в національних формах, то мусить він... хотіти вільних, самостійних і самосвідомих націй“. Ся виразно висловлена думка доі дуже часто стрівалася не прихильно серед соціал-демократичних елементів у нашому краї. Говорять, що український пролетаріят, яко городянин, уже зденаціоналізований, уже змосковлений, московська мова йому зрозуміліша й рідніша, ніж українська,—як же дбати серед його про самосвідому вкраїнську національність? Серед инших недержавних націй се можливо, у нас—ні.

Що такий погляд неправдивий,—можна було б легко довести багато дечим. Та ми все те облишимо цього разу, а відкажемо тільки тими доводами, які можна навести, не зіходячи з соціал-демократичного ґрунту.

Найсамперед—не тільки в нас, а в кожній недержавній нації городяне,—а значить і міський пролетаріят,—бувають більше або

менше зденационалізовані. Горд найдужче підпадає під вплив державної мови і найшвидче денационалізується—це скрізь так було і є. Таким робом коли ця незручність є в нас, то вона також є або була і в інших таких націй,—се одначе не перешкожало їм працювати, щоб освідомити національно маси.

Друге—тільки частина українського пролетаріату живе по городах, а друга частина, та, що працює у земельних власників, по шахтах, сахарнях, винницях—се тії ж селяне, які говорять українською мовою. З тією ж частини пролетаріату, яка живе по городах, знов таки дуже зденационалізовані тільки ті, що живуть по городах великих, а по менших містах робітник або ремесник не дуже відбився від української мови. Все це вже значно переминяє справу.

Далі от що. Взагалі в Росії по городах живе тільки 13⁰/₀ (пересічно), а на Україні, як що не рахувати виняткової Херсонщини (29⁰/₀), то на городи припадає од 7 до 14⁰/₀, а пересічно процентів з 10, а все инше—то б то: 90⁰/₀—живе по селах. Коли ми з цих 90⁰/₀ і одкинем якусь невеличку частку на помоскалену сільську інтелігенцію, а також на людей иншої національності, то все ж ми матимем ніяк не менше як 85⁰/₀ пересічно, які всі говорять українською мовою.

Городського пролетаріату на Україні не буде ні в якому разі більше яких 4⁰/₀, як що зважити, що взагалі фабрики, заводи і т. д. в Росії годують цілком 5⁰/₀ усієї людности. Вже попередю казано, що й ці 4⁰/₀ не цілком зденационалізовані, але коли б було й так, то що ж виходить? Невже 85⁰/₀ мусять перевчитися своїй мови за для 4⁰/₀? Як би така думка не була дурницею, і річ ся була б можлива, то й тоді з погляду економії народніх сил (не кажучи вже про все инше) така операція була б страшеним лихом, бо сума праці, яку мусили б затратити ці 85⁰/₀, щоб навчитися чужої мови, переважала б у страшений мірі сумму тієї праці, якої треба було б 4⁰/₀ на те, щоб навчитися тієї мови, яку вони так недавно ще чули від своїх батька й матері і раз-у-раз чують круг себе й тепер навіть у великому городі.

І зоставитися цим 4⁰/₀ з московською мовою, чужоземцями серед своєї ж людности, також не можна. Таке становище, коли одна частка пролетаріату належить до однієї національності, а

друга, укупі з усією сільською хліборобською людністю, до другої,—і ненормальне, і шкідливе уже тепер і де-далі ставатиме все ненормальнішим, все шкідливішим. Бо се ж ділять на два табори самий пролетаріят і не дає йому змоги об'єднатися в одну велику силу, яка була б передовою на шляху до визволу робочих мас.

Вийти з цього становища можна тільки однією стежкою: треба щоб ці 4⁰/₀ яко мога швидче вернулися до мови тієї національності, до якої вони належать зроду, і всі свідомі соціалістичні елементи мусять про це як найщиріше подбати. Це єдиний певний шлях і всяка праця коло освідомлювання й організації робочих мас тільки тоді матиме добрі результати, коли його держатися.

На цьому кінчаю свої уривкові додатки до статії Пернерсторфера. Звісно, вона ні в якому разі не вичерпує широкого й глибокого національного питання. Але справа національного визволення недержавних національностей несподівано має підтримання з такого боку, з якого до недавнього часу вона стрівала саму неприхильність. Залюбки зазначаємо, що таким робом національне питання переглянуто ще з одного нового пункту, і перегляд сей довів ще зайвий раз знану вже правду: для добра людськості *треба* вільних і самосвідомих національностей.

В. Грінченко.

У Києві, 1905. XII. 14.

Вона не вмірає.

Серед темряви безпросвітної з'явилась у нього мрія про сонце ясне.

Серед людського смутку й плачу почув у душі жадобу щастя. Серед тяжкого гніту й насильства гартував стріли гострі, щоб здобути волю...

Ті, що себе звали освіченими, казали: „воля вашого народу вже вмерла.

А серце власне йому говорило: воля не вмірає; вона живе і житиме, поки стоїть світ.

Не знав тільки, де саме її замуровано.

Прислухався в тиші нічній, чи не почує хоч стогін її.

Навкруги темрява, смутком оповита, тиша могильна, зима холодна.

І серед цієї тиші у його несамохить вихопився з грудей могутний поклик до волі святої.

Полетіло слово живе по сонній землі і сховалось у темну далечінь...

І не почув відгуку.

Ще раз погукнув волю... Ще... Країна спала...

І так довго тяглась холодна, сумна ніч без згуків, без гомону, без людських слів...

Аж ось його чуйне вухо піймало тиху мелодію, що десь далеко бренила в повітрі, мов досвітня пісня жайворонкова.

Серце заміло, перестало битися, прислухалося до тих дивних згуків.

І воно зрозуміло, що то—тихий спів волі, захищеної в далекій далечині...

Вмить перелетів він на крилах мрій у той далекий край, і там відчув її ніжний подих, мов весняні пахощі степових трав. Проте самої волі не бачив.

Тільки чув: у глибоких підземних тюрмахъ, за товстими мурами щось тріпочеться й б'ється, наче орел карпатський у залізній клітці... То була воля.

І з його широких грудей знову вирвався могутній поклик до свого народу, щоб прокидався, щоб виходив волю визволяти.

Голос далекою луною розлігся по широких степах і завмер.

Прислухався довго, довго... Відгомону не чути...

Потягла його якась сила як найближче до волі.

Зійшов у глибокі підземні тюрми, там бив залізом у мури глухі,—за їми чулося, як тріпочеться воля.

Мури стояли непохитні, як скелі...

Тоді з одчаю вразив своє серце і кров'ю гарячою писав листи до рідного народу.

Тільки про знайдену волю, тільки про неї...

І був сам.

Припадав до сирій землі, прислухався...

Чув: нагорі гучний бенкет, унизу плач.

Нагорі голоси: „Фанатик умерлої навіки волі хоче роз'єднати братні народи... Силкується повернути назад колесо історії...“

Унизу тихі зітхання.

Нагорі: „Навіжений, хоче зруйнувати могутню споруду“

Унизу—як у могилі...

А за товстими мурами—стогін і тріпотіння...

Знову бив залізом у мури глухі...

І тоді знесилений одійшов геть...

Пішов у села вбогі, у міста нещасливі, сам поніс туди слово про волю, що вона не вмерла, що жива, тільки закуто її, а з нею й щастя народне...

Ніч була темна, холодна, і все надокколо спало мертвим сном...

Помацьки переходив з хати до хати, розбуркував сонних, світив їм досвітні вогні.

Кликав до боротьби за окрадене щастя, казав про знайдену волю...

Про світ, що ось-ось настане, про сонце ясне, про весну молоду.

І був він серед сонних людей сам, як місяць на небі.

Так переходив од хати до хати...

Аж ось перші прокинулись ті, що запродали свою душу гнобителям волі.

Швидко його вхопили й кинули в темницю, мов злочинця. І там сидів одинокий, виглядаючи світової зорі.

Довго сидів, аж поки побачив, що починає благословлятися на світ.

Поки чуйне вухо вловило ніжне дзюрчання весняного потоку...

Радів у серці, що от-от устане сонце світле, розжене морок густий. Гаряче проміння ростопить сніги глибокі, розіб'є кригу товсту. Прийде весна!..

І бачить, що все дужче й дужче світає, чує людський гомін і співи голосні.

Ще бачить: тисячі сміливих, сильних людей, чоловіків і жінок, ідуть до темниці. У всіх радісні, щасливі обличчя...

Тисячі наближаються, ідуть упевнено, велично, мов плине широка ріка.

Прапори коливаються високо над їх гордими головами.

Наблизились аж до темниці.

Немов з одної могутньої душі, з одних широких грудей полився урочистий гімн свободі!

Одчинилися всі двері великої тюрми.

Невольники вийшли до вільних...

І він вийшов, і прилучив до одностайної пісні свій знеможений голос.

Ів. Липа.

Микола Стороженко.

12 січня в Москві помер один з талановитіших учених — знавців усесвітньої літератури, а надто англійської, — Микола Стороженко. Він має значні заслуги на полі літературної критики і популяризації знання великих класиків всіх європейських літератур. Як і багато наших видатних земляків, — Стороженко присвятив українській справі дуже мало уваги, рівняючи до того, що він робив для літератури і громадянства російського.

Стороженко народився 10 травня 1836 р. у с. Ржавці Прилуцького повіту, в Полтавщині. Вчився Стороженко у першій київській гімназії і року 1856 вступив на істор.-філ. відділ Московського університету. Під кінець студій він познайомився з своїм земляком, відомим славістом О. Бодянським, якому потім присвятив свою докторську дисертацію.

Літературну діяльність свою Стороженко почав ще на студентській лаві статтею в „Отечеств. Зап.“ 1859 року, з приводу саратовського „Малорусскаго Сборника“ Д. Мордовця. Ця стаття писана під впливом пр. Ф. Буслаєва, заступника історично-порівняючого метода студіювання творів народної словесности. В збірнику Мордовця зацікавив найбільше Стороженка цінний етнографічний матеріал, що зібрав М. Костомаров на Волині. Під впливом О. Бодянського, Стороженко взявся перекладати з польської мови на московську „Історію слав'янських законодавств“ Мацієвського, друкуючи переклад у „Чтеніяхъ“ О. Бодянського в рр. 1859-61.

Рoku 1860 Стороженко скінчив університет і думав було спеціалізуватися, вивчаючи слав'янські мови, але року 1863 на московським університеті засновано катедру історії всесвітньої літератури, і се звернуло його увагу в інший бік. Бувши вчителем

гімназії у Москві, він прочитав року 1864 кілька лекцій про Шекспіра; ці лекції звернули увагу на молодого вченого, по часописах надруковано було дуже прихильні відзиви про них. Випадково прочитав одну таку рецензію батько Стороженка і рішив дати синові спромогу поїхати за кордон, щоб він міг студіювати там європейські мови і літератури. Року 1867 Стороженко вдруге поїхав за кордон — до Англії, де ґрунтовно вивчав Шекспіровські твори, побував у всіх місцях, з'язаних з ім'ям Шекспіра. Наслідком цих студій була стаття „Шекспировская критика въ Германія“ (Вѣстн. Евр., 1869, кн. 10—11) і магістерська дисертація „Предшественники Шекспира“ (СПБ., 1872). Вже ці твори свідчили про надзвичайно глибоке знання предмету, велику ерудицію і особливо—любов до взятої теми.

Рада москов. університету обібрала Стороженка на кафедру історії всесвітньої літератури, а року 1878-го, після нової командіровки за кордон на два роки, він оборонив докторську дисертацію „Робертъ Гринъ“ в петербургському університеті. Ця книга розробляла питання, нове навіть для англійської літератури, і стріла дуже прихильну оцінку в Англії. Її перекладено на англійську мову, а Стороженка обібрано віце-президентом Нового Шекспіровського Товариства (New Shakespeare-Society).

Не обмежуючись самими студіями Шекспіра, Стороженко дав цілий ряд курсів з історії всесвітньої літератури: Французька середньовічна література; Історія старої англійської літератури; Данте; Література доби Відродження в Італії, Німеччині і Франції; Шекспір; Історія Шекспіровської критики; Історія Еспанської драми; Англійська література XVII віку; Іст. західно-європ. літ. в середні віки і в часи Відродження; Французька література XVIII віку; Історія англійської літ. XIX віку; Історія американської літератури; Історія критики; Історія роману і т. д. Всі лекції його далекі від сухого наукового педантизму і відзначаються широким узагальнюючим характером, тонким художничим чуттям і гуманними тенденціями.

Багато тем, які Стороженко узяв за основу до своїх курсів, він обробив ще й у журнальних статтях і окремих публікаціях. Його увагу брали великі таланти з часів романтизму — Гете і Байрон: останньому він присвятив статті: „Баїронъ, какъ защитникъ“

угнетаемыхъ народностей Востока“, „Вліяніе Байрона на европейскія литературы“.

З обсягу англійської літератури написані статті „Англійскіе поэты горя и нужды“ (Р. Борнс, Юрий Крабб, Е. Еліотт, Т. Гуд), „Апостоль гуманности Т. Паркеръ“, „Джоржъ Тикноръ“. Шекспір—то, так мовити, коронна тема студій Стороженка, і йому він просвятив цілий ряд статей, курсів, публічних лекцій; покійного професора уважано за великого знавця Шекспіра не тільки у Росії, але і в західній Європі.

До еспанської літератури належить ще стаття „Философія Донъ-Кихота“ (В. Е., 1885, VIII) і „Возникновение реального романа“. Стороженко присвятив статті мученикам науки й гуманізму—Дж. Бруно та Е. Долє, спаленому в Парижу р. 1546-го

Як і дуже багато наших учених земляків, Стороженко не написав ні одного рядка по українському, хоча цікавився Шевченком.

Маючи змогу користуватись паперами архіву знаменитого „III го отдѣленія“, Стороженко вид був звідти багато цінного матеріалу до в'яснення обставин судового процесу Шевченка і його заслання. Опубліковував знайдений матеріал із своїми увагами Стороженко здебільшого у „К. Старинъ.“ В хронологичному порядку статті йдуть так: „Первые четыре года ссылки Шевченка“—„К. Ст.“ 1888, кн. 10; „Шевченко и Щепкинъ“—„Газета Гатцука“, 1888, ч. 46; „Новые матеріалы для біографіи Шевченка“—„К. Ст.“ 1893, кн. 2, 1898, кн. 3 і 1900, кн. 9; „Мелочи для біографіи Шевченка“—„Рус. Мысль“—1898, кн. 6. Року 1897 Стороженко опублікував у „К. Ст.“ вірш „Слав'янам“, думаючи, що його написав Шевченко; однак українська критика скоро виявила, що сей вірш Шевченкові не належить, а написав його певне М. Костомарів. Крім цих розвідок і заміток про життя Шевченка—наукового характеру, Стороженко написав ще гарний популярний нарис життя поета і оцінку його діяльності—„Геніальный горемыка“, друкований спершу в „Армянскомъ Сборникѣ“ (М. 1897), а потім удруге в збірнику „На трудовомъ пути“ (М. 1901). Біографія Шевченка змальована стисло, коротко, але сильними, яскравими фарбами, концентруючи в собі найбільш характерні й видатні моменти життя поета. Про творчість Шевченкову і її характер Стороженко висловивсь теж коротко, але в своїй короткій характеристиці з'умів схопити

вірно й вичерпуюче риси Шевченкової поезії. Кажуть, останні роки покійний професор пильно студіював поезію Шевченка, щоб видати потім спеціальну монографію про неї, але смерть не дала йому виконати свій намір, так сам, як після нього зосталось неопублікованим чимало інтересних матеріалів з Архіву „III Отдѣлення“, куди він один тільки з учених мав доступ.

Стороженко більшість часу прожив у Москві і, тільки перебуваючи влітку в Лохвиччині, брав участь у громадським житті повіту.

Стороженко був видатною науковою силою, та шкода, що повинність своєю до рідного народу й краю не виконав, як треба, віддавши свої знання й талант на службу не українській науці, не українському народові. Те маленьке, що він зробив для Шевченка, занадто дрібна річ перед тим великим, що зробив він для чужої науки. Чужий він був тим, хто життя своє віддавав на роботу за-для відродження рідного краю...

Д. Д.

Євѣато у Львові.

На при кінці місяця лютого (26-го) у Львові відбулося тихе, але варте уваги євѣато: зібралося невелике товариство, до сотні людей,—зо Львова і з инших місцьовостей у Галичині—і шанували високоповажаного професора історії на Львівському університеті Михайла Грушевського. Д-р І. Франко говорив промову від комітету, що упорядкував євѣато, а д. Коренець—від старших учнів д. Грушевського, а тоді відповідав сам професор.

Шаноба ся була з приводу того, що вийшло десять літ праці проф. Грушевського в Галичині.

Звичайна річ, що бувають ювілеї за двадцять п'ять років, тридцять, сорок, п'ятдесят. Коли ж у Львові впорядковано євѣато з приводу десятилітньої праці, то певне, що заслуги проф. Грушевського мусили бути занадто великої ваги, щоб їх не пошанувати, не вважаючи на неповні ювілейні літа.

На євѣаті подано д. Грушевському книгу: „Науковий Збірник присьвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904)“¹⁾ Це товстелезний том, більш як 600 боків, складений з праць українських учених з Галичини, Буковини й російської України. Після передмови в йому надруковано „Реєстр наукових і літературних праць проф. М. Грушевського“. Покажчик сей бере 64 боки великої вісімки і містить 593 номери. Уже одно це показує, що робота проф. Грушевського була справді надзвичайна.

---

¹⁾ Що є в цій книзі—подано вже в 1-й книзі „Нової Громади;“ критичний огляд її подамо згодом.

Найкапитальнішою з усіх цих праць є безперечно „Історія України-Руси“, п'ять томів якої вже ми маємо. Це перша історія України, написана цілком науково, оперта на масі попередніх дослідів як інших учених, так і самого автора, яка охоплює все історичне життя нашого народу з самого його початку. Це перша, вельми важна її прикмета:

Другою прикметою є те, що автор дивиться на все минуле наше життя не з Москви, не з Петербургу, а з Київа, розглядає його як *українець* і як життя цілої *української* нації, а не дивиться на неї як на частку тієї чи іншої держави в той чи інший момент її існування. Звичайно весь київський період нашої історії російські історики притуляють до історії Московської держави, якось однімаючи його в нас; період литовсько-польський за для польських істориків є тільки частка історії Польщі а за для російських—час, коли „Южная Русь“ доточно відбилась від своєї б то хати; період після 1654-го року в московського історика є тільки періодом пристосування „возсоединенныхъ провинцій“ до загально-державного життя. Таким рббом свого *власного* життя в українського народу, окремого життя нації, як колективного і індивідуума, така історія не признає. Як дуже підпала під цю теорію історична наука в Росії, видно навіть на істориках—українцях, що писали російською мовою, як от Костомаров, Куліш, Антонович, Евварницький та ин. І тим більша заслуга проф. Грушевського, що він цілком порвав з цією традицією і став на тому пункті, з якого тільки й можно добре оглянути нашу минулість,—пункт-цей той, з якого українська історія є історією й української нації

Третя, нарешті, прикмета великої праці проф. Грушевського це та, що писана вона в українською мовою. Як багато це важить в справі нашого національного розвитку,—се зрозуміло кожному. Скажемо тільки, що як би історики-українці, що писали в Росії, зробили так, як зробив проф. Грушевський, і хоч половину своїх наукових творів написали по в українському (був-же час до 1876-го року, коли се було можливо), то становище наших науки й письменства було б не те, що тепер, і ледві чи могла б тоді впасти на нас і сама заборона 1876 року...

Ми не будемо тут переглядати всіх наукових заслуг проф. Грушевського—на це треба окремої великої розвідки. Скажемо

тільки ще трохи про його заслуги як організатора наукової праці в Галичині.

Як перетворено там „Товариство ім. Шевченка“ на наукове, то ще покійний Драгоманов доводив, що при тому становищу наукової освіти, в якому тоді стояла Галичина, добре робити наукову роботу це товариство не могло. Хоч пророкування Драгоманова й були може занадто вже песимістичні, та все ж багато в їх було й правди: перші видання зреформованого товариства не визначалися великими науковими прикметами, і вся справа робилася досить мляво. Але як р. 1894-го проф. Грушевський переїхав до Львова, і незабаром став головою товариства,— зразу стало видно, що справа в добрих руках. За десять років Товариство виявило таку щирю, енергичну діяльність, на яку не завжди щастить і далеко багатшим на наукові сили й матеріальні засоби ученим інституціям. Проф. Грушевський витворив круг себе цілу школу людей, що поважно процюють тепер коло історії і зв'язаних з нею наук. Скільки тяжкої праці мусив він на це покласти, може зрозуміти добре тільки той, хто знає галицькі відносини і обставини, серед яких йому доводилось і доводиться працювати. Наукова робота „Товариства ім. Шевченка“ за приводом проф. М. Грушевського практично відповіла на питання чи може розвиватися українська наука і відповіла зовсім не двозначно. Ся робота заінтересувала європейський учений світ нашим народом і дала нам право на місце в величній будівлі світової науки. І цілком можна згодитися з тим, що впорядники „Наукового Збірника“—д.д. В. Гнатюк, Д. Коренець, І. Кривецький, С. Томашівський та І. Франко—говорять у передмові до його в оціх словах:

„Вкорінення і поглиблення ідей Драгоманова настало аж у половині 90-их років, у звороті від наслідування до самопізнання, від теоретичного формалізму до наукового досліджу. В тім звороті діяльність Михайла Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні й нові сили. Українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними інші науки, навіть природописні, перестали лежати облогодом, або ледві примітивно обробленим полем, як було досі. В парі з науковим рухом пішов небувалий досі зріст видавництва і видис піднесення освітнього рівня в суспільності, а вплив його відбився

користно на всім публичнім житті. Хоч би й як низько оцінювано безпосередні результати дотеперішнього десятиліття наукового руху, то годі заперечати одної користи, а власне виводження в наше суспільне життя наукової методи й наукового поглиблення, де досі панувала апріорність та поверховість.

Рівнобіжно з тими перемінами головного напрямку галицької інтелігенції доконалася в тому ж останньому півстолітті важна зміна в поглядах на українську національну справу. Плиткий національний формалізм „народовців“ був сильно побитий і здіскредитований драгоманівським критицизмом, в дійсності більше негативним, аніж позитивним, що почав був навіть плодити певну національну аморфність; та в останнім періоді наступає і тут переміна: „європейські“ та „культурні“ ідеї приймають не тільки українську форму, але й український зміст, приспособлюються до соціальних, політичних та історичних обставин української народності. І в тій переміні ім'я й діяльність професора Грушевського творить один із центральних пунктів. Значіння його тут можна звести до двох напрямів: звороту до української історичної традиції, досі у нас дуже а дуже мало відомої, та удержування й оживлювання фізичних і моральних зв'язків між австрійською й російською Україною.“

Так говорять галичане. Велико шануючи заслуги проф. Михайла Грушевського перед рідною наукою, ми приєднуєм і свій голос до того привітання, яким його пошановано на недавньому святі.

Працею таких людей, як він, держиться й процвітає життя нації.

П. В—й.

З російського життя.

Скласти огляд життя в Росії за минулий місяць—річ не легка. Дні, що плинуть один за одним і счезають десь у незмірних просторах вічності, легко поділяються на години і хвилини, а подій та фактів, свідками яких являються минулі дні, не поділиш на частки, бо певна подія, розпочавшись сьогодні—скінчиться невідомо коли, дасть наслідки аж через скільки місяців, а то й років. Все оце чинить незчисленні труднощі для того, щоб у перегляді того, що було в минулому місяці, можна було дати викінчений цілком малюнок. Цьому малюнку бракуватиме найголовнішого й самого основного, без чого немає й малюнку—перспективи.

Коли взагалі для перегляду фактів і подій близького часу трапляються такі труднощі, як життя іде нормально, не виходячи з своїх берегів, то в таку добу, як ще ми переживаємо, труднощі ці побільшуються в кілька разів—і до тих, про які вже казано, додаються ще й нові...

Через те про де-які події, про які треба було б казати широким, —говоритимем зараз тільки коротко й сухо.

Найвиразнішим фактом за минулий місяць була боротьба уряду з революційним рухом.

З офіційних відомостей видно, що за час з грудня до 25 січня військовий стан заведено в 62 місцевостях, стан надзвичайної охорони — в 23 і побільшеної — в 18.

Газети щодня приносили звістки про карі на смерть. Автор огляду життя в журналі „Былое“, звівши докупи всі звістки про смертну кару, вирахував, що в січні покарано на смерть 397 чоловік на підставі судових присудів. Приближний рахунок убитих

у боях з військом, од 25 грудня до 25 січня (не лічучи вбитих та ранених у Москві під час узброєного повстання), дає цифру 1203, ранених 1624. Опріче того, карано людей на тіло; руйновано й палено і окремі будинки чи оселі, і цілі села й міста. В рахункові, що подають газети про число вбитих та поранених неможна ніяким способом вбачати тенденції побільшити цифри, бо офіційальні повідомлення про революційний рух і способи його припинення не суперечать тим відомостям. Ось, напр., як повідомляло телеграфне агенство про події на Кавказі: „Рух має тепер особливо незвичайну силу в Кутаїській губ.; військові, що прислано, доводиться з великою трудністю прокладати собі шлях. Сила узброєних мингрельців та гурійців отаборилися в Шаронільському повіті. В Кутаїській губ. багато сіл спалено. Спалено увесь город Озургети“...

Число трусів і арештів визначити немає змоги, але їх була сила. „Петербур. Газета“ оповіщала, що за останній час арештовано не менш, як 40.000. Арештовують та скидають з посад не тільки звичайних людей, а й видатних урядовців, нарешті священників. 4 січня командуючий військом в Сибіру скинув з посади председателя окружного суду в Томську, д. Вітте; начальник Привіслянського краю скинув з посади прокурора калишського суду Скаратина; про арешти мирових суддів та слідчих звістки йдуть звідусіль. В незгіршому становищі знаходилася в минулому місяці й преса. В часи найтяжчого панування цензурного статуту з усіма циркулярними додатками до його, вона не зазнала такої лихої долі, як після оповіщення волі слову.

Про становище преси виразно говорять оді цифри: приблизно за місяць припинено не менш, як 80 періодичних видань, арештовано більш, як 60 редакторів, в заставу за себе положили вони мало не 350 тисяч рублів викупних грошей. З подій громадських бере на себе увагу дворянський зїїзд у Москві.

Земельна аристократія, якою являється переважно дворянство та клас торгово-промисловців, які ніколи не стояли в опозиції до уряду, спочатку неначе скривдили були уряд, прилучивши свої голоси до загального хору, що вимагав реформ. Але тільки ці два класи забули, що в повітрі пахне трохи політичними вольностями, які безперечно на довгий час забезпечать ім у державі видатну ролю,—вони вжахнулися революції і, не криючись,

стали на урядовий бік, добиваючись репресій проти „революціонерів.“ Таким духом дишуть постанови, напр., курського та й інших дворянських зборів. Та ми не спинятимемося на їх, а просто поглянемо до всеросійського з'їзду маршалків дворян, що відбувся в Москві між 7—11 січня. На цьому з'їзді дуже виразно виявило себе з усяких боків російське дворянство.

Поперед усього на з'їзд не пущено не тільки публіки, а навіть і заступників преси.

Відомости про з'їзд та резолюції його давав секретарь за контролем голови з'їзду, московського маршалка кн. Трубецького. Радились найбільше про сучасну урядову політику, про думу і відносини до неї та про аграрне питання. Сучасну урядову політику дворяне цілком ухвалили, кажучи, що „принятіє правительствомъ твердыхъ мѣръ довело до вѣкотораго успокоенія“; що ці „мѣри“ треба зберегти і на далі, аж поки придавлено і припинено буде „смуту“, щоб захистити мирну людність од революційних подій та бунтів. Один тільки докір зроблено вищому урядові за те, що в його помітно „гибельную неустойчивость“, яка „пагубно“ відбивається на місцях. Найбільш винна в цій „хитливості“ влада не адміністраційна, а судова. А тим винна, що „не дѣйствует в строго опредѣленных законом рамках“. Що судову владу давно вже в нас виведено з „рямок законів“ це правда, і що її давно слід би було ввести в такі рямки,— це також правда, і постанову дворянського з'їзду можна й треба б було щиро привітати, але... дворянство постерегло той виступ судової влади з „рямок закону“ зовсім не в тому, в чому бачить його все свідоме громадянство, а ось в чому: що судова влада не повинна „усматривать, как это иногда замѣчается, в преступленіях государственнаго характера и подстрекательствах к ним характер проступков частных“... Судова влада мусить, на нашу думку, покликати й маршалків дворянства російського до одвічальности за такий несправедливий докір і обвинувачення її в такому злочинстві. Власне кажучи, спочатку й не зрозумієш, на що саме в цій постанові натякає дворянство. Аж резолюції з'їзду про аграрну справу поясняють трохи цю інтересну постанову... В резолюціях тих дворянство клопочеться про „твердую власть на мѣстах“ і оборони „особистої волі“ в сфері праці.

Здається, що до самісінького останнього часу Росія була країною, у якій ідея „сильної влади на м'єстах“ викохувалася як нігде в світі. Досить було також і правил про оборону особистої волі в сфері праці. Треба тільки згадати загальні закони, що регулюють відносини праці до капіталу, особливо „правила о наймѣ сельськохозяйственных рабочих“. Якої ж ще міцної влади на місцях і яких ще правил нових домагаються панове дворяне? Невже ж може бути ще сильніша власть від тієї, яка тепер є? Невже ж можуть бути ще суворіші правила про особисту волю в сфері праці од тих, що дають змогу хазяїнам землі наймати робітників по 20—30 коп. у день і віддавати їх до карного суду за ламання правил про найми?

На питанні про думу з'їзд довго не спинявся. Дума не викликала серед заступників дворянства питань принципіального характеру. Воно цілком зрозуміло чому. З'їзд тільки висловився за те, щоб думу було скликано якомога швидче та щоб забезпечено було волю виборів до неї. Остатнє бажання, здається, єдине тільки, в якому є хоч натяк на незадоволення серед дворянства.

Що до питання аграрного, то заступники дворян незаймавість приватної власності поклали підвалиною роз'язання аграрного питання і тільки, яко виняток, допустили відповідно до ст. 575, X т. можливість дати крест'янам потрібні „угодья“, як от дорогу до води, або що, як що тільки це не шкодить цілості маєтку. Аграрна програма дворянства і в теперішній гострій час не пішла далі тих паліативів, що всякими способами перемелювалися по незчисленних комісіях та комітетах, що завдила наша бюрократія: упорядкувати переселення, поліпшити культури та організувати збут сільсько-господарського продукту, дозволити вільно переходити від громадського володіння землею до подворного, завести примусове відмежування крест'янських наділів, скасувати черезполосся та сервітути і т. ин. Вельми цікаві розмови були про діяльність крест'янського банку. Дворянство обвинуватило крест'янський банк за „тенденційно-намірну діяльність“ не на користь дворянам. Ця тенденція виявилася в тім, що банк знижував оцінку земель. Дворянство висловило бажання, щоб банк купував землю за ту ціну, яка тепер на землю є, щоб банк не мав характеру кредитових ін-

ституцій, які ведуть свої справи тільки на загальних основах гіпотечних операцій, окрім того, уряд повинен, на думку дворян, дати фінансову допомогу до купування земель, а сам приймати на кошт державного скарбу не менш 1% строкових платежів за позики.

Дуже стурбувала дворянський з'їзд одна звістка, що саме тоді пішла поміж люде, а саме чутка, що рада міністрів розглядатиме проєкт аграрної реформи д. Кутлера, проєкт, у якому брала деяке місце й експропріація приватних земель. З'їзд, через московського генерал-губернатора Дубасова, запитав про це телеграфом гр. Вітте. Прем'єр-міністр поспішивсь їх заспокоїти, і справді незабаром і автор проєкту опинився по-за міністерством.

Аграрна програма з'їзду доводить нам, що російське дворянство, хоч завжди говорить про свої великі послуги перед „отечеством“, а також про те „що воно дбає о вящемъ величіи, укрѣпленіи и славѣ государства и Престола“, все ж виявило надзвичайно мало розуму і велику силу егоїзму саме під той час, коли й справді державі дуже треба від дворянства важної і великої послуги.

Не більше державного розуму виявили заступники дворянства також і в інших питаннях, що вимагають негайного рішення на підставі принципів цілком протилежних тому, що вважалося до останнього часу за найрозумніше, а через те й непорушне. Серед таких питань поважне місце в державному житті Росії безперечно має т. зв. „окраинная политика“, то б то політика з педержавними народностями. Нам тут нема чого багато писати про те, яка то була політика: українці на собі добре її вивчили.

Ще менше, здається, треба говорити про наслідки цієї політики. Саму „окраину“ вона веде до убозства, темноти й занепаду, а державу, як політичний організм—до розпаду, бо політика централізму щедрою рукою сіє зненависть і ворожнечу. Чесна краєва преса, а подекуди й розумніші люде в центру, силкувалися показати і урядові, і громадянству шкоду від такої політики, застерігаючи од лихих наслідків. Та все це гинуло марно на перестороги дивилися або ж як на теоретичні ламентатії „доктринерів и фантазборів“, або ж як на „дуже шкодливі сепаратистичні

тенденції,“ дарма, що факти доводили инаше. Події останнього часу добре показали, яка небезпечна така „окраинная“ політика, а разом з тим показали простий і певний спосіб залагодити справу. Зїзд що до цього пункту виробив такі резолюції: 1) Россія єдина і неподільна. Цей основний принцип робить неможливими всякі сепаратистичні змагання; 2) загально державні інтереси російської імперії вимагають того, щоб зникали інтереси окремих націй, з яких складається Російська держава, в тих випадках, коли зустрінеться суперечка між цими інтересами; 3) „окраинна“ політика повинна бути тверда й незмінна, щоб вона не допускала навіть можливости через *випадкові погляди окремих адміністраторів* ламати вироблену на вищезгаданих основах систему; 4) громадянські і релігійні інтереси „русского населенія“ треба захистити од більшої числом чужої людности; 5) зберігаючи повну волю сумління, що дав маніфест з дня 17 жовтня московська державна мова і православна віра повинні мати першорядне значіння, яке їм належить; 6) самоврядування як найширше в справах господарських краям треба дати, але інтереси московської людности при тому повинно захистити.

Сі резолюції доводять, що історія зовсім не дворянська наука. Але здається, що тут не треба знати й історію, а тільки вміти незасліпленим оком поглянути навкруги, щоб побачити до яких ще сумніших наслідків дійде життя в державі; як що буде й далі така політика, за яку обстоюють дворяне. Чим дворяне доведуть, що „окраинна“ політика російського уряду кривдила московську людність? Здається увесь час як раз було навпаки: людям московської національності всюди давано „вьящій респект.“ На лихо тільки респект цей підтримувався не силою і перемогою морального авторитету та вищою культурою, а иншою силою. Панове дворяне видимо хочуть, щобі надалі заживати таких самих способів. Чи в такому бажанні багато політичного розуму,—це видно кожному, хто може оглянути справу з иншого пункту, ніж той, на якому стоять заступники російського дворянства.

Рівночасно з зїздом маршалків у Москві, між 5—11 січня відбувся зїзд конституційно-демократичної партії у Петербурзі. Найголовніше радили про думу та про відносини до неї партії. З приводу думи читано докладні реферати, серед яких найвидатніших було два: д.д. Мілюкова та Гессена. Реферати викликали

багато дебатів, після яких з'їзд постановив: брати участь у виборах треба, щоб використати вибори в цілях агітаційних; іти в думу також треба, але до органічної праці в ній, як інституції нормальній, не братися. А проте, що саме робити в думі,— з'їзд постановив досить незрозумілу резолюцію, в якій сказано, що в думі не можна спинитися тільки на законі про вибори та законі про громадянські вольності, а треба ще й знайти способи заспокоїти країну. Тако ж двоїста і резолюція що до аграрної справи. З'їзд не прийшов до певної постанови, дарма що всі члени з'їзду згожувалися, що експропріація приватної власності неминуча. Пунктів для незгоди знайшлося чимало,—але найголовнішими з них були: до якої міри має бути та експропріація та яким робом перейдуть землі од сьогочасних їх власників. Постановлено було, що кожна група партії, відповідно своїм поглядам, може уявляти і пропагувати чи форму націоналізації, чи приватної власності. Лишилося нероз'язаним також і питання про систему палат. Постановлено було не з'язувати членів партії пунктом про одно чи двохпалатну систему. З'їзд признав безумовно виборче право за жінками. Нарешті, в інтересах більшої популярности партії, з'їзд прибрав їй нове ім'я, назвавши її партією „народної свободи“.

З перегляду постанов, прийнятих на з'їзді, видно, що партія в програмній частині не виробила нічого нового проти першого з'їзду. Більше цікавого дає цей з'їзд партії що до того становища, яке заняла партія супроти уряду та інших партій, зліва і справа. Говорючи словами одного з видатніших проводирів партії, д. Мілюкова, партія на другому з'їзді „нашла самое себя“, почула в собі присутність колективної думки і колективного бажання і з сього моменту „самосвідомості“ почала жити своїм окремим життям, стала тим, чим вона є справді. Що до уряду, партія признала себе опозиційною, яка „наперед уже готова покликати до прилюдної одвічальности всіх насильників, всіх ворогів і фальсифікаторів демократичної конституції та соціяльних реформ. Заявивши себе партією рішуче опозиційною, висловивши гостру догану сучасному урядові (з приводу „усміреній“ у Москві та в Прибалтійському краї, репресій проти волі друку, зібрань, незайманости особи то-що), і цілковите недовірря до його, з'їзд разом з тим виразно зазначив межі, як спра-

ва, так і зліва. Справа він відділився од деяких елементів, що до сього часу належали до к.-д. партії; що ж до партій, які стоять з лівого боку, з'їзд з великим співчуттям прийняв реферат центрального комітету партії, провідна думка якого та, що партія не вважає безпосереднього насильства за спосіб, здатний до перевероту в державі. З'їзд поглянув цілком негативно на фінансовий бойкот уряду, особливо ж на страйки, як на звичайний спосіб боротьби, признаючи, що страйки можуть довести країну до нової дезорганізації. От через що, спочуваючи першому страйкові, що мав на меті досягти конституційного ладу, партія негативно віднеслася до другого і третього страйку, нарешті до страйку поштово-телеграфного. Останні резолюції з'їзду дали привод докарятти партії, що вона значно пішла вправо. Д. Мілюков поясняє це тим, що, ставши „чимсь єдиним цілим“, партія вкупі з цим зрозуміла, що воно є сила, а обов'язкова умова сили — бути тим, що ти є справді. Певна в собі, свідомо своєї моральної сили, партія може, каже д. Мілюков, спокійно відноситися до всіх обвинувачувань в „крамолі“, а також і в „измѣнѣ“.

Конституційно-демократична партія лічбою значно побільшала і придбала нової сили тим, що до неї прилучився з'їзд заступників мусульман. З'їзд сей призначено було на 15 січня у Петербурзі. Заступники з'їхались, але уряд не дозволив їм зібратися. Проблукавши кілька днів по Петербургу, депутати, що з'їхались з Сибіру, Семипалатинської та Тургайської області, нарешті 20 січня добилися аудієнції у Дурново, який все ж не дав їм дозволу зібратися, бо, мовляв, і поляки, і жида того ж заважають.

Депутати мусіли зібратися приватно і, обміркувавши свої справи, прилучилися до к.-д. партії.

Одна з характерних рис сучасного руху в Росії є незвичайна диференціація громадянства. Такого поділу на партії і групи, який можна бачити зараз у Росії, не знає, здається, жадна країна в Європі. До цього є дуже багато причин. Виявити їх усі поки не має змоги: се можна буде зробити згодом. Ми тільки констатуємо факти. Поминаючи чимало „спілок“ і „партій“, що склалися останнім часом, ми зазначимо тут тільки одну — „Партію демократичних реформ“. Офіційно народилася вона після нового року. Вона складалася з людей, що належали до к.-д.

партії, але вийшли з неї через деякі зміни в програмі, а особливо ж з причини найбільше формальної: к.-д. партія прийняла пункт, який вимагає од членів, щоб вони підлягали партійній дисципліні. Певна ж група членів її вважає таке вимагання за шкідливе і неможливе. Місце, яке має заняти партія серед інших партій, її відносини до них, відносини до сьогочасного ладу і сьогочасного руху, все це найкраще зазначають оці слова у передмові до її програми: „Виразно відокремлюючись од крайніх лівих партій тим, що ми не вважаємо за можливе раптом перебувати громадянський лад, а од правих тим, що ми рішуче рвемо з рештками бюрократичного режиму і вважаємо за неминучі ґрунтовні реформи не тільки політичні, але й соціальні, наша партія має багато спільного з іншими, що складають з себе лівої центр політичної армії.“ Між іншим партія стоїть за двохпалатну систему; автономію хоч і признає, але тільки яко виняток, установлений способом переміни в основному законі, крім того — тільки в сфері питань, що мають саму місцеву вагу. В аграрній політиці партія вважає, що треба точно встановити: 1) категорії особ, які мають право на наділ землею; 2) вищу й нижчу міру наділу і 3) спосіб оцінки примусово викупленої землі. Нарешті партія обстоює за незайманість дрібної земельної власности; за обмеження великої земельної власности, за можливе збільшення державного земельного фонду.

Що до інших партій, які стоять ліворуч од конституційно-демократичної, то вони мусили зійти знову на становище нелегальних, а через се життя і діяльність їх знову стали конспіративні.

Хвиля реакції припинила взагалі життя в державі. Живчик в організмі громадянства мов перестав битися. Виразно це бачимо на земстві. Земська діяльність так дуже припинилася, що по багатьох місцях земські чергові зібрання навіть не відбувалися. Подеку ди ж вони хоч і відбувалися, але перейшли якось цілком непомітно, не звертаючи на себе уваги ні громадянства, ні уряду. Трапилося тільки два-три факти, що звернули на себе увагу і дали привід пресі згадати про земства. На сам перед маємо факт, що багато земств досить одностайно зреклися обрати з проміж себе знаючих людей, які повинні були стати у пригоді гр. Вітте яко члени комісій. Губернські земські збори у Воронежі,

в Костромі, в Новгороді та по інших місцях відмовилися обрати таких особ, до яких гр. Вітте міг би вдаватися за порадами. Інтересний цей факт тим, що гр. Вітте вдався до земств з своєю пропозицією 7 грудня, себ то мало не через два місяці після манифесту 17 жовтня. Раз уряд широ намірився скликати заступників од народу яко мога швидче, то не було рації закликати якихсь „свѣдущих лиц.“ Та справа з думою загаялася, а тим часом—од 17 жовтня до початку губернських земських зборів по всій державі коїлися такі події і уряд поводився таким способом, що од його одсахнулися навіть люде „закону і порядку“. Натуральна річ, що земства инакше відповісти на заклик навіть і не могли. Але як уже деякі земства зреклися обірати членів до комісій, гр. Вітте post factum видав офіціяльне повідомлення, щоб земства не обірали таких людей, бо вже їх урядові не треба, він уже впевнився, що більша частина людности вірить урядові і спочуває його заходам. Тверське губернське земське зібрання зовсім не могло відбутися. З газети „Русь (№ 4), у якій надруковано мотивований протест председателя управи фон-Дервіза, підписаний 20 гласними, видно що зібрання не могло відбутися через те, що з наказу губернського маршалка його публичність була обмежена, а друче—що в будинок управи з наказу ж маршалка введено було багато поліції. Безперечно—що поведіння маршалка стоїть в з'язку з протестом, який виявила на папері група з 24 гласних проти присутности на зібранню п. Азанчєєва-Азанчєвського, що був губернатором у Томському саме тоді, як там живими спалено кілька сот людей під час погрому. На вас писали між иншим земцідо Азанчєвського—падає обвинувачення в злочині, що ламає всі божі й людські закони; на вас лежить тавро Каїна, не вважаючи на яке ви не тільки не ухиляєтеся од зустрічі з людьми, а насмілилися ще явитися в губернське зібрання і сісти серед гласних. Чи ви розумієте, що ваш прихід на зібрання, яке повинно оцінити діяльність місцевої адміністрації, через недбальство і пот рання якої у Твері зроблено було таку ж спробу живцем спалити земських служащих,—є образа і виклик проти обуреного почуття не тільки тих людей, які мало не зробилися жертвою вогню, яким довелось терпіти биття, насильства і знущання юрби, але і проти обуреного почуття кожної людини і громадянина, в кому збереглася

хоч рештка сумління? Спокійно сівши серед гласних ви показали нам, що або ж не розумієте того, який страшений злочин ви вдіяли, або ж ще й вихваляєтеся ним, і свідомо робите громадянству виклик. („Право.“) Нарешті гласні заявляють, щоб учинок п. Азанчевського розглянув прилюдний суд. Як відомо, д. А. вимагає тепер суду над собою.

Але ці два епізоди, про які ми розповіли зараз, не характеризують земського життя в теперішню хвилину, загальна ж прикмета життя й роботи земської—це повна дезорганізація земств, брак людей, брак матеріальних засобів. Чимало є земств, по яких припинилося зовсім вчиття в школах. Людність лишилася без лікарської заповомги, по земських управах стала вся земська робота через те, що учителі, лікарі, агрономи, техніки і нарешті члени управи, а траплялися випадки, що і вся управа ін согроге опинилися під арештом. Окрім браку людей звідусіль доходять звістки про те, що земські каси порожні, що не вистачає грошей на найпекучіші потреби; особливо в трудному становищі опинилися земства в губерніях, по яких прокинувся голод, а слідом за ним пошесті та інші хвороби, що викликав голод.

Мине не мало часу, поки з'явиться змога як слід орієнтуватися серед сучасних подій і факторів, що керують ходом цих подій і всього життя. З поміж фактів теперішньої хвилини звертає на себе загальну увагу те, що з поверхового боку припинилася організація й діяльність цілого класу людности, що відіграла таку видатну роль у визвольному руху—робітницького класу. Робітники, їх життя й інтереси тепер ніби посунулися на другий план. Звичайна річ, що не можна а ні на хвилину думати, щоб реакція, яка зайшла зараз після 17 жовтня і події, що були її наслідком, могли на довгий час затлумити робітничий рух, а тим більше зняти з черги робітниче питання. Воно незабаром виникне і стане перед очима і уряду і громадянства. Хроніка життя робітників, яка вона тепер не є вбога, а все ж говорить про те, що процес живого життя й живої думки відбувається там далі, що спинити їх не зможе ніяка сила. З другого боку на верх громадянського життя мусить винести робітниче питання разом із загальним питанням про відносини праці до капіталу і повна дезорганізація індустрії в Росії. А тим часом те, що робиться, доводить нам, що форма, в якій прокинеться це

питання, може бути дуже гострою. Фабриканти та власники заводів, що в осени 1904 р. і в 1905 р. на порадах та з'їздах, виробляли резолюції ліберального змісту, вимагаючи конституції, тепер розом із дворянством, що вимагає „крѣпкой власти“, вдаються до уряду з аналогічними домаганнями. Так, напр., московський біржевий комітет подав міністрові торгівлі петіцію, щоб швидко було видано закон, на підставі якого можна б було боротися з страйкарями. В цій же самій петіції комітет доносить на московських адвокатів за те, що вони в процесах робітників з хазяїнами виступали в обороні робітників. Окрім того, не вважаючи на тяжке фінансово-економічне становище держави, вони не соромляться вдаватися до того ж уряду з проханнями про за-помогу. Перші добули таку за-помогу нафтопромисловці, взявши 20 мил. карб.. Окрім того звелено пропускати—хоч і цілий рік—без мита, нафту, мазут і нафтяні продукти, а потім зменшити мито на 1¹/₂ к. з пуда на вугіль; нарешті дозволено розкласти частинами виплату акцизу, відсунути на далі арендну плату.

Що ж до відносин їх до самих робітників, то сила безробітних, у одному Петербурзі в січні їх налічувано більш як 40 тис., на прикладах дає змогу капіталістам бути панамі становища і порядкувати робітниками як схочуть. По деяких заводах знову встановлено 11 годинний робочий день замість 10 годинного; заробітну плату зменшено на половину проти попереднього. Окрім того адміністрація встановила нові правила, що до приймання робітників на роботу: наприклад, по деяких заводах робітникам давали списки, щоб сами робітники по тих списках виключали небезпечних; на балтійському заводі адміністрація наказала лікарям зазначати як нездатних до роботи всіх „неблагонадежныхъ;“ нарешті, приймаючи назад робітників, адміністрація загадувала підписувати спеціальну умову, що робітники коритимуться всім порядкам і виконуватимуть всі вимоги, які встановлено буде на заводі чи фабриці. Уряд не тільки не виявляє бажання зрегулювати відносини між робітниками та капіталістами і в інтересах як капіталу так і спокою в державі захистити робітників од експлуатації, а навпаки, цілком прихильється на бік капіталістів. Великих робітницьких розрухів сподівався уряд 9-го січня, хоч заступники од цілих 8 великих організацій, зібравшись, постановили ознаймити 9 січня тільки трауром. Скрізь по значних городах

була в цей день наготові збройна сила. Особливо це помітно було в Петербурзі, де в цей день скрізь розставлено було числені патрулі й побільшено поліції; на залізницях трушено було навіть пасажирів і конфісковано револьвери, що люде мали для самооборони. День, одначе, минув тихо.

В житті і настрою села трапилися деякі одміни, як що рівняти, наприклад, до кінця минулого року. Починаючи з другої половини минулого року селянський рух найбільше виявлявся в тому, що селяне складали приговори про свої потреби. Так було до кінця року. Кінець року відзначився по селах розрухами. З початком нового року про приговори щось немає чутки. Воно стане зрозумілим, коли ми згадаємо про заходи, які було вжито проти крестянської спілки. Се була моральна сила, що здержувала темну масу народа од страшних ексцесів. Силу цю в значній мірі знищено. І от в новому році, ми, не чуючи про приговори, бачимо тільки розрухи. Не вважаючи на суворі способи втихомирення селян, аграрні розрухи, мов те полум'я під міцною покрівлею, спалахують невпинно то там то там. Найдужче вони виявилися в українських губерніях; Чернігівщині, Катеринославщині, почасти у Полтавщині, Курщині, Київщині та Поділлю і нарешті в губернії Могилевській. З дописів, що надходять з сіл і оповідають про теперешній настрій села, знати, що селян, окрім ексцесів, удержує од розрухів надія на думу, яка, на думку селян, повинна насамперед зважити на потреби села і знайти спосіб їх якось зарадити. Але, як знаємо, селян бере велика непевність у тому, чи зробить то дума і чи взагалі вона зглянеться на селянські злидні. Останніми часами в Петербурзі було кілька селянських депутацій, що хотіли довідатися, як стоїть справа з землею. Одну з таких депутацій з Курщини прийняв царь і сказав їй: „Всяке право на власність непорушне. Те, що належить поміщикові,—належить йому; те, що належить селянинові,—належить йому. Земля, якою володіють поміщики, належить їм на такому самому невідійманому праві, на якому ваша земля належить вам. В Моему дбанні про вас Я не забуду крестян; ваші потреби мені дорогі. Я про їх дбатиму завсігди так саме, як дбав мій покійний батько. Буде скликана державна дума, і вкупі зо мною вона обміркує як се краще рішити.“

Такий, в загальних рисах, малюнок життя в Росії за минулий місяць. Він мало чим відрізняється до попереднього і є тільки дальшим розвитком подій то фактів, якими скінчився 1905 р... Спадає на думку запитати себе: що залишається в остатньому рахунку? Безперечно, що революцію придушено з поверхового боку а натомість в державі виникла цілковита анархія. Країна тепер лежить напів зруйнованою. Економічний добробут народа і до сього часу лихий—став ще гірший. Десятки губерній стогнуть од голоду. Стан державних фінансів викликає велику непевність. Роспис державних прибутків і трат, на 1906 р. дав, як відомо, дефіциту 481 міл. кар. Міністр фінансів дуже обережно й скромно назвав цю колосальну цифру дефіциту, не „дефіцитом“, а „разницею.“ Спосіб покрити цю „разницю“ був єдиний: позика грошей за кордоном, або як її теж дуже обережно назвав міністр фінансів „кредитовими операціями.“ Але, як відомо, всі спроби зробити це в протязі січня, ні до чого не привели. Тим часом щотижневні баланси золотого запасу державного банку показують, що запас цей швидко зменшується. Вивести країну з непевного становища бюрократія очевидно нездатна. Зробити це можуть тільки заступники народу.

Ф. Матушевський.

За кордоном.

Новий англійський парламент,—я маю на думці склад його членів,—має також цілком новий, як на Англію, європейсько-континентальний вигляд. Тепер це вже виявилось. Нове англійське міністерство лічить, що на його боці стоїть 513 прихильників. Звісно, це не є вже давня ліберальна партія з радикальним напрямком лівого крила. Сьогоднішні переможці консерваторів виразно поділяються на п'ять груп. До них належать: 1) справжні ліберали, що на їх з певністю може здатися міністер-президент Анрі Кемпбель-Банерманъ, 2) радикали, 3) тред-уніоністи, се б то не соціалістичні робітники, 4) незалежна від лібералів робітницька партія і 5) ірландці. Радикали, робітницька партія та ірландці можуть наробити теперішньому англійському урядові великого клопоту; радикали—під час оборони демократичних принципів порядкування державного, робітницька партія—обороняючи класові інтереси та справжнє, широко-демократичне становище, в політиці, а ірландці—обстоюючи свої національно-автономичні права.

Та все ж результати виборів вельми дошкульні консерваторам та уніоністам. Їх опозиція не може рахувати на небезпечні для уряду парламентські дочасні спілки, бо ледве чи буде коли змога їх зробити.

Радикали і робітники, що, як ми казали, можуть опинитись на опозиційному до міністерства становищі, не матимуть запевне ніяких спільних справ з консервативно-уніоністичною опозицією. Остаються ірландці. Вони звичайно піддержують усяке ліберальне міністерство, хоч був такий час (1880—1885 р.р.), коли вони

приставали до консерваторів. Але ж у ірландців найбільшу вагу має автономія Ірландії і від уряду їм уже чимало дечого обіцяно, а партія Бальфур-Чемберлена в цьому їм не допоможе.

Ця партія має в народній раді 157 послів. Тут знаходимо три гурти: 1) прихильники Чемберлена,—рішучі протекціоністи,— 2) прихильники Бальфура і 3) т. з. уніоністи—фрітредери, що стоять за вільну торгівлю. Отже ж, як бачимо, і опозиція терпить таку саму хворість, як її супротивники: вона не є односкладовою. Кризіс уніоністичної партії примусив її проводирів шукати способів, щоб у будущині вона дійшла до давньої сили. Ці заходи породили навіть газетну звістку, що Чемберлен намагається витиснути з партії всіх прихильників вільної торгівлі, щоб таким робом партія стала цілком одностайною. Ця звістка досі не справдилася. Заходи протекціоністів не можна легковажити. Орган уніоністів „Outlook“ писав після виборів: „...число нових місць у парламенті, що здобула ліберальна партія, не дає такої більшости голосів, якъ би можна було гадати. Голосів подано за уніоністів 44⁰/₀ всього числа голосів, за лібералів 47⁰/₀, а останні 9⁰/₀ подано за робітницьких кандидатів.“ Сі цифри справді доводять, що хоч ліберали мають більшість у народній раді, але ж досить одтягти од них при майбутніх виборах скілька процентів виборців, щоб становище ліберальної партії захиталось. Соціалістичні робітники вже тепер рішучо висловились проти лібералів. Їх газета „Clagion“ каже в одному з січневих номерів: „Сьогодні ліберальна партія святкує. Вона знов стала великою партією, що має численну більшість,—це правда. Та ми питаємо: чи ліберали будуть так саме раді всі п'ять літ? Я добре знаю,—каже автор статті,—що нашим обов'язком є боротьба з ліберальною партією. Не буде справжнього соціалізму, доки існуватиме хоч тінь приязні, або з'язку між ліберальною партією і соціалістами.“ Отже ж усе це показує, що лібералам не доведеться спочивати „на лаврах“, бо і протекціоністи можуть придбати прихильників, як що їм сприятимуть торговельно-промислові обставини і соціалісти безумовно здобудуть нові лави борців.

Одначе, доки що, становище нового англійського уряду міцне і певне. Закордонні газети подають цікаві біографічні відомости про членів кабінету Кемпбел-Баннермана. Серед їх скілька чоловік належуть до найбагатшої англійської аристократії. Так, на-

приклад, лорд Креве є власником великих копалень міді, лорд Портсмут має 50 тисяч акрів землі, лорд Буте сто сорок тисяч акрів. Великими маєтками володіє також старий лорд Ріпон. Серед міністрів і урядовців немало й досить відомих в Англії письменників. Восний міністр Гальдан переклав на англійську мову Шопенгауера і написав „Критику філософії;“ лорд Морлей, ірландський міністр, видав велику працю про французьких філософів 18 віку. Бісе написав історію Сполучених Держав Півн. Америки. До уряду належить також славетний заступник робітників і сам робітник, Джон Бурне.

В закордонній політиці Англія твердо піддержує Францію на конференції в Альжесірасі, де їх супротивник—Германія, здається, зовсім не має приятелів, коли не лічити безсилих мороканців, що їм, як тому индикові в байці, однаково, з якою їх підлевою їстимуть. Минулий місяць привів перше непорозуміння між з'я-заними одновленою умовою англійцями й японцями. Сього разу по-сварились тільки газети двох націй. Привідця японської опозиції Оіші запитав у народній раді японський уряд, що написано в англійсько-японській умові про спільні воєнні діяння обох держав. Міністр-президент одповів, що обидва уряди мають право доглядати, щоб у військових справах Англії й Японії все було як слід і на поготові. Коли звістки про це запитання й одповідь дійшли до Англії, англійські часописи страшенно обурились. Як то,—писали газети,—японці можуть втручатися в наші справи в середній державі? Се ж образа Англії.“ Дійшло до того, що японський посол у Лондоні Гаяші мусив давати відповідні пояснення. На заходи російського уряду в середині держави англійське громадянство, так як і попереду, поглядає неймовірно.

В державі, яка що часу стає більш грізною для англійського буржуазного громадянства—в Германії 9-го січня нов. стилю знов, після різдвяних вакацій, зібралась загально-німецька народня рада. Обговорювали далі урядовий проект нових податків. Найбільше суперечок було за податки на спадщину, на табак та пиво. Що до першого, то його обстоювали, звісно, соціал-демократи, але ж вони дуже ганьбили урядовий проект спадкового податку в тій формі, в якій його подали до народньої ради. Консерватори, як сього можна було сподіватись, рішучо висловились проти податків за спадщину. Одначе закон про се має

за собою значну більшість голосів у народній раді. Навпаки, податки на тютюн та пиво не сподобались більшій частині німецьких заступників. Так само глянув рейхстаг і на штемльовий податковий проект. Під час промов докоряли німецькому урядові не тільки соціал-демократи, а навіть і центр, що уряд не дбає про дійсно потрібні громадянські реформи. Так, досі не відано давно обіцяних законів про 9-и годинний робочий день, про те, щоб забезпечити робочий люд на випадок каліцтва і старості і т. и. Яким оком німецький уряд дивиться на соціал-демократію, між иншим виявляє промова князя Бюлова в Верхній Раді. Говорив він з приводу сподіваних робітницьких демонстрацій. Німецький канцлер часто виступає проти „ворогів ладу й порядку.“ Сього разу він особливо лякав німецьких панів можливістю „перевороту“. Германський канцлер запевнив послів, що уряд вживатиме всіх „законних“ засобів проти революційної агітації, і домагавсь, щоб громадянство підперло всіма силами заходи уряду. Він докоряв буржуазії за занадто велику партійність, що навіть під час виборів стоїть на перешкоді з'єднанню. Князь Бюлов закінчив промову покликом: „війна з революційною соціал-демократією“ — се, на його думку, повинно бути гаслом всіх не соціалістів:

7 лютого нов.стилю соціал-демократи подали до народньої ради проект закону, щоб заведено вселюдне виборче право, рівне, безпосереднє й таємне по всіх спілкових країнах. Цей учинок тепер можна вважати тільки за агітаційний захід партії, бо запевне вона не надіялась придбати більшість голосів для свого проекту. За цей закон, окрім соціал-демократів, висловились німецька народня партія й вільнодумці. Треба зазначити характерне становище в цій справі католицького центру. Ця партія, що вважає себе заступником усіх покривджених, виступила wraz з консерваторами і націонал-лібералами проти вселюдного виборчого права. Але панове „католики“ з усієї сили старались устами своїх промовників затуманити реакційні змагання партії. Виступи сіх добродіїв можуть бути названі зразками езуїтського красомовства.

З польських провінцій Німеччини, т. з. Великого князівства Познанського, надходять далі звістки про систематичну германізацію. Колонізаційна комісія, що має великі капітали, купує за добру ціну землю од ласих на німецькі гроші польських панів шляхтичів. Польський характер Познані піддер-

жують тільки селяне, що міцно тримаються своїх ґрунтів. Їх уважають за найбільше культурних зо всього польського селянства взагалі. І справді, матеріальна культура в Познанському князівстві значно більша, ніж у сусідній російській та австрійській частині Польщі. Алеж високо-культурні хазяйства селян і малий процент неписьменних не переможуть того недоброго вражіння, яке робить клерикалізм і консерватизм польських народніх шарів Познані. Те саме можна сказати і про всі інші буржуазні класи познанського громадянства. Читаючи польські буржуазні газети, що виходять у Німеччині, просто вражаєшся—який малий розумовий розвиток і які застарілі погляди у їх редакторів та співробітників.

На прикінці огляду німецьких подій треба згадати, що в Німеччині, так саме, як по багатьох країнах усього світу, 22-го (9-го) січня відбулось, з приводу виступу петербургських робітників минулого року, багато збірок, на яких говорились палкі промови проти утиску і за братерство робітників усіх країн.

Найближчий остатніми часами політичний суперечник Німеччини—Франція з новим роком почала готуватись до вибору нового президента республіки. 5-го січня вибрано кандидата поступців Фальєра. Він належить до поміркованих радикалів і під час своєї діяльності не виявив ніколи особливих політично-громадських прикмет. Але ж перемога Фальєра все ж є перемога лівих партій над націоналістами і клерикально-монархичними гуртами, що підпірали відомого кар'єриста Думера.

Увесь останній час французький уряд перебуває заплутані і досить небезпечні закордонні клопоти з приводу Мароко. Германія не згодилась скінчити марокське непорозуміння умовою з самою Францією і привела до конференції в Альхесірасі. Німецький уряд сподівався запевне притягти на свій бік якусь велику державу і довести до прінципу повної рівноправності всіх держав у Мароко. З ним йому одначе досі не пощастило. В найбільше важній для Франції справі поліції, французькі заступники на з'їзді зручним заходом зміцнили своє становище. Вони подали проект, щоб офіцери європейської поліції в султанаті склалися не з самих французів, як сього домагавсь французький уряд попереду, але також і з еспанців.. Таким чином вони придбали прихильність Еспанії, що в очах офіціального світу

має враз із Францією „права“ до Мароко. В Південній Америці Франція зустрілася з ворожою для себе політикою авантюриста-диктатора Кастро, президента республіки Венецуели. Він загарбав добро французького телеграфного товариства і майже вигнав французького заступника в Венецуелі, —Теньє. Кастро певне думав, що буде війна між французами та німцями, то Франція не могла його впинити; але ж тепер схаменувся і згоджується вдовольнити Францію. Деякі французькі газети добачали в цьому ділі ворожі захоли німецьких купців.—В середині держави французький уряд проводить далі антиклерикальну політику Комба. В січні, з урядового наказу, почались оцінки церковного добра. Клерикально-монархічні гурти рішили використувати сю неминучу урядову справу за-для своєї партійної мети. Вони закликають своїх прихильників, або нанятих людей до багатьох костьолів і счиняють бійки з поліцією та з військом. Читання міністерства Рув'є в справі державної плати знесиленим, покаліченим і старим робітникам викликають відповідні статті соціалістичних газет, які домагаються, щоб уряд яко мога швидко залагодив сю справу.

В французькому громадському житті звернула також на себе увагу заборона державним урядовцям належати до товариств і спілок, проти чого висловився в постановах з'їзд робітничих сполучених спілок, що відбувся в Парижу з приводу виборів до народньої ради, що мають відбутись по весні. Французькі соціалісти вже почали виборчу агітацію. Соціалістична „народня рада“ оповістила виборчий маніфест. Він містить соціалістичні вимоги і закликає всіх, хто працює, під прапор соціалізму. Маніфест говорить, що соціалісти будуть твердо стояти на боці справжнього республікансько-демократичного державного ладу, алеж висловлюється, що на їх думку республіка політична мусить бути доповнена республікою економічною.—Французькі капіталісти мали справу з позикою, якої добивалася Росія. Виявилось одначе, що серед їх панує зневіра до сьогочаснього-російського уряду і вони рішуче зрікаються позичати гроші, доки не скликано буде державної думи і не заведено справжньої конституції. Проти цих позик висгупас в своєму органі „L'Humanité й Жорес, хоч звисно не з того погляду, що капіталісти.

У Франції, де поступовий виборчий статут, соціалістична частина громадянства вже намагається здобути економічну республіку, а в Австрії, з приводу вселюдного виборчого права, випить далі боротьба націй і партій. Найбільше вороже до реформи становиться т. з. „польське коло“ то б то політичний клуб консервативних польських послів. Вони далі чинять всі заходи, щоб якомога зменшити число українських заступників в майбутній народній раді, щоб обмежити також доступ до парламенту польським народовцям та соціалістам. У Чехії чехи борються з німцями, що бажають одержати більше посольських місць ніж матимуть всі разом слав'яне. Про цю національну і партійну боротьбу та про угорські події, що скоїлись останніми часами, ми скажемо в дальшому огляді. Що до закордонних австрійських справ, то в січні скоїлась, як відомо, австро-сербська кордонна війна. Вона показала, як вільно тепер австрійський уряд хазяйнує на Балкаві, і коли досі Австро-Угорщина не поширила ще своїх земель коштом південних слав'ян, то се головне через те, що тому стали на заваді колотнечі в середині самої австрійської держави.

Сербське королівство, що вже так давно має політичну незалежність, ніяк не може вийти на шлях спокійного культурно-економічного розвитку. Сербський народ складається переважно з хліборобів, скотарів та купців. З цих сфер вийшла також сербська інтелігенція. Заможніша частина її виховалась за кордоном, звідки вона, принаймні за часів Милана, привозила до рідного краю вкупі з дійсними культурними здобутками також деморалізацію аристократичних і буржуазних класів західної Європи. Зразком і головою сербського „вищого товариства“ був сам король Милан, що на всякі гульні тратив багато народніх грошей. Нешира політика російського уряду на Балканському півострові помогала Миланові проводити австро-фильску, не користну для країни, політику. Одначе до японсько-російської війни серби все ж таки могли думати, що мають оборонця в особі Росії, яка могла оборонити Сербію хоч дипломатичним робом. Отже ж сьогочасне становище Росії, що втратила давній вплив на міжнародні справи, дозволяє Австрії поводитися з Сербією так, як ми бачили під час австро-сербської суперечки. Кордонна спілка Сербії й Болгарії, яку вважали за перший ступінь до майбутнього політичного з'язку

південно-слав'янських держав, викликала протест Австрії і кордонні заборони проти сербських товарів.

В лютому згадували й другу невелику європейську державу—Данію, де помер старий король Християн IX. На престолі сів його син Фрідріх, що має вже 63 роки. Покійний король довгий час боровся з поступовими змаганнями, які наприкінці перемогли в багатьох справах. Так, за його панування одержав автономію з окремим сеймом остров Ісландія.

З країн за межами Європи в січні звернула на себе увагу світу цікавими подіями—Персія. В Персії давно вже бореться англійський вплив з російським. Під час бурської війни взяла гору Росія. Але ж у Персії, як тепер виявилось, останніми часами сильне поширилось невдоволення внутрішньою і закордонною політикою перського уряду. На чолі руху стоїть перське духовенство і просвічена частина купецтва, а найбільше відомим проводарем став муштеїд (духовний) Ага-Сеїд-Магомет. Змагання перських опозиціоністів підпірають англійці, що надіються таким чином вернути втрачений вплив. Щоб добитись бажаних перемін, перські „революціонери“ одного дня покинули Тегеран і перебрались до святого міста Шах-Абдуль-Азім. Вони оповістили, що не вернуться доти, доки не задовольнять їх вимоги. Ця надзвичайна революційна демонстрація захопила найбільш видатні шари перського громадянства. Як ми вже сказали, до неї прилучилось духовенство, що велику має пошану народу, і багате та впливове купецтво. Отже ж не диво, що шах, принаймні в першій хвилині, перелякався і урочисто обіцяв учинити ґрунтовні реформи.

Богдан Ярошевський.

Бібліографія.

Л. Яновська. Оповідання.—*Видавництво „Викъ“ № 171.1905 р.*
Ціна 75 к. на кращому папері і р. 25 к.

Року 1901 в „Кіевской Старинѣ“ надруковане було оповідання „Смерть Макарихи“ за підписом невідомого до того часу у нас автора—Л. Яновської. Оповідання звернуло на себе загальну увагу українських читачів, виявляючи у автора справжній літературний талант та чималий хист письменницький, гарну народню мову та велике знання народнього життя. І відтоді там таки в „Кіевской Старинѣ“ та по різних збірниках, що в-ряди годи друкувалися на Україні, д. Яновська містила свої цікаві оповідання, кожним з них упевнюючи читачів, що вона має цілковиту рацію працювати на тій ниві, на яку раз ступила.

Оповідання д. Яновської, видані оце збірником, не вважаючи на деякі свої технічні хиби, а подекуди то й недбалість та брак пильної уваги в оброблюванні, написані живо й цікаво, порушують пекучі суспільні питання і тим самим викликають у читача гіркі, але святі думки, які, кажучи словами Шевченка, „лихо на світ породило.“ І справді, то не щастя ясного малюнки барвисті переходять перед вашими очима; не долі щасливої приваблива усмішка сяє читачеві з сторінок книжки... З перших же рядків, з перших фраз обхоплює вас атмосфера злиднів, темноти,—атмосфера, перейнята специфічним, важким духом кривавого поту тих, „кому скрутно жити, а ще скрутніше помірати“.

Д. Яновська найчастіше і з найбільшою охотою зупиняється на типах людей, цілком захоплених одним якимсь бажанням, однією ідеєю. Ідея сироти Тетяни („Смерть Макарихи“), з-за якої

вона „цілий вік чужим людям годила, по сусідах тинялася“, звичайна мужицька ідея—мати *свою* нивку, *своє* хазяйство. Твердо, не звертаючи жадної уваги на нещастя, якими так густо був устеляний шлях її, та пам'ятаючи завше, що „нема часу сльозам волю давати тому, хто хоче свою хату мати“, йшла ся героїня-мужичка до своєї мети та за неї й життя своє поклала. Та инакше й бути не може поміж людей, що вважають, що право на життя є тільки доти, поки є сила робити, „поміж таких людей,—каже далі наш автор,—ніхто не питається, чи є снага робити, чи не через край важко дається той шматок хліба?“ Тут або пан, або пропав!—До таких же людей належить і Гарасим („Лісничий“) з його мрією про ліс „на всю околицю“, якому „років-десятків через три—й рівні не буде на увесь повіт“. Лісові сьому Гарасим оддав усе своє життя, усі свої сили, усі думки, так що „здавалося, ніби усі коріння дубків тих переплелися у його серці“. За ліс той, за свою ідею він рідного сина ладен щастя позбавити. Гарасим любить ліс, що ріс на його очах та під його пильним доглядом, як справжній поет, сягаючи думкою далеко в майбутність та малюючи його в своїй уяві незрівняним, першим на всю округу.—Такий же і безперечно психично слабкий дід Микита („За високим тином“) з його хворобливою, засліплюючею ненавистю до людей та бажанням порвати з ними усякі зносини, одгородитися од них „високим тином“. Як Гарасимові без його коханого лісу, так і Микиті без ненависти до людей нема життя, тільки довга, сумна низка пустих, нецікавих днів.

Дуже цікаве оповідання „Ідеальний батько“, в якому порушено питання про так званіх „нешлюбних“ дітей. Перед читачем на увесь зріст змальовано батька, що „виробив собі окрему програму для виховання свого сина“, якому дав у спадщину епілепсію. Петра Івановича (він же й ідеальний батько) гнітить думка про його велику провину перед сином; він щиро пильнує про те, щоб сина поставити в найліпші умови, щоб захистити його від усього, „що могло б стурбувати його хворі нерви.“ Петро Іванович з своїм „певним, ясним поглядом на свої батьківські обов'язки, на свою відповідальність за долю своєї дитини“ вєлавився, як *ідеальний батько*. А тим часом у сього ж таки добродія є ще чимало нешлюбних дітей, з якими „ідеальний“ батько те ж щиро поділився і слабим організмом, і поєсованими

нервами, і нездатним серцем“. Д. Яновська показала читачам одного з сих скривджених дітей—Івана, якому Петро Іванович, як висловилася одна з дієвих осіб, не дав „ні тіла, ні сили й звання“, ба, навіть ужив усіх заходів, щоб одібрати в його змогу на хліб заробити. І стоїть ся хвора людина, як протест проти неправд, проти злочинств буржуазних часів, коли ідеальним чоловіком, ідеальним батьком можна назвати самого звичайного душоуба, аби він тільки не зламав певних звичаїв.

Менше вдатними, на нашу думку, вийшли оповідання: „Рукавички“ та „Дарочка“, хоч і вони читаються не без цікавості і лишають по собі добрий слід у душі в читача.

Не такі гарні повиходили оповідання: „Зарік Горпини“ та „Як Лепестина карасиру добувала“. Оповідання сі—то нова варіація на тему, що порушив д. Ів. Левіцький у своїй невмірущій повісті: „Баба Параска та баба Палажка.“

На при кінці мусимо сказати, що цікавий, а до того ще й не дорогий (75 к.) збірник оповіданнів д. Яновської запевне найде свого читача і принесе йому користь, як і всяка відзначена талантом та щирим демократизмом книжка,

П. С.

А. Русовъ. Народосоюзное начало въ государственномъ строе и при выборахъ депутатовъ въ представительныя учрежденія. СПБ. 1905 29. стр. 8.

Брошура д. Русова містить у собі реферат, читаний в початку 1905 року на зборах Петербурського Вільно-Економічного Товариства. Хоча цей реферат читано ще до закону 6 серпня і тих, що були після його, і через те він не дає відповіді на деякі практичні питання, що виникли ось самими останніми часами, але він має значний інтерес, яко проба нарису народнього заступництва в будучім російськїм парламенті на підставі федерації народів.

Ми не будемо переказувати аргументації д. Русова за неминучу потребу демократизації способу виборів і самої широкої участі народніх мас не тільки в самім процесі виборів, але й у виробленню форми цих виборів,—за той рік, який минув, одколи

з'явився реферат д. Русова, питання це роз'язане принципіально передовими кругами російського громадянства з повною категоричністю в дусі чотирьох-членної формули, і тепер все питання тільки в тім, щоб завести в життя сю систему. Нас цікавить друга частина докладу д. Русова, де він проводить ідею виборів на основі національного групування, а також ідею перебудови держави на національно-федералістичному спілковому принципі.

Автор дає короткий історичний нарис того, як зложився в Росії погляд на однаковість розуміння „нація“ і „державна“; починаючи з кінця XVIII в. аж до 60-их років минулого віку панувала думка, що нація і держава се одно і сим виправдувано обмоскалення, зпочатку державне, а потім і культурне. Москалі так звикли до свого гегемонічного становища в державі, що не можуть собі й уявити, навіщо інші недержавні народи домагаються, щоб забезпечено їм їх національну самобутність. Чоловік державної народности не може собі уявити такого становища, коли він, при інших умовах повинен був би вчитись у гімназії і народній школі мовою Міцкевича, а твори Пушкіна або Лермонтова були б заборонені і як би їх у його знайдено, то мусив би він за те відбувати кару, або принаймні попасти під догляд поліції (ст. 15).

Д. Русов стоїть за найширшу децентралізацію, яка не є роз'єднанням різних частин держави, а тільки дає змогу всім частинам віднести до справи державного порядкування. Ця децентралізація мусить у першій лінії знищити всякий національний гніт і обмоскалювання. Треба щоб було вільно всім мовам говорити про ту волю, яка впливає з загального виборчого права. Поки передова інтелігенція краю не здобуде права друком і словом на всіх мовах усім народам пояснити прикмети державного ладу з заступництвом країв і націй, доти „вселюдне і рівне виборче право“ зостанеться тільки порожнім словом. Тому то треба, раніше ніж добиватись права вільно обмірковувати спільний всій імперії виборчий закон—треба добитись права також вільно обмірковувати краєві порядки виборів до місцевих сеймів, які потім будуть виробляти проекти загального виборчого закону в центральну державну думу“ (ст. 23).

Д. Русов переходить до статистичних цифр, на підставі яких дає проект нариса заступництва усіх націй, навіть дрібніших, у державній думі. Всієї людности в Росії, коли виключити чужих

підданих, божевільних, військо, поліцію та ще деякі (незначні) категорії, буде з 140 мільонів. Даючи виборче право й жінкам і норму віку взявши—21 рік, виборців од 200,000 люду буде 100,000, а з цих 100,000 всіх вибірачів таких що, мають право бути обібраними, се б то людей більш 25 років,—буде 90,000. Коли сотня тисяч душ із усієї людности в 200,000 може вибрати з 90,000 одного, то матимемо при 140,000 т. люду—700 послів. Коли ж таке зібрання буде занадто велике, то можна скоротити удвое. Тоді матимемо, що для 350 заступників можуть бути вибори по одному послу від 400,000 людности. При такій системі напр 62,625 т. великоросів матиме в державній раді 156 послів; 8,922 т. поляків—22 послів; 25,178 т. українців—63 послів; 6,621 т. білорусів—16; 1,965 т. литовців—5; 5,696 т. євреїв—14; 4,204 т. татар—11; 4,821 т. кіргізів—12; решта, дрібніші народи мають од 4 до 1 посла (ст. 26—27). Що до закиду, що при такій формі заступництва малі народи (менші до 400,000) не матимуть свого голосу, д. Русов пропонує коректив: спілкову раду заступників по одному або по два від кожної нації,—це має бути демократична верхня чи друга палата (а зовсім не „палата панів“).

Д. Д—ко.

Д. Дорошенко. На громадській роботі (про Пантелеймона Кулиша). Видання „Благодворит. Общества изд. общепользных и дешевых книг“, № 40. С.-Петербург., 1-32 ст. 16^о ц. 3 к.

Д. Дорошенко. Якъ відкрито Новий свить. Видання „Благодворит. Общества изд. общепользных и дешевых книг“, № 38 С.-Петербург., 1-55 ст. 16^о ц. 6 к.

Д. Дорошенко—молодий письменник, ім'я якого все частіше доводиться стрічати в українській літературі. Яко автор популярних брошюр виступає він уперше, і, судячи по першій пробі, це не повинно бути й в останнє... Автор має хист орудувати, як слід, рідною мовою; виклад у його може бути легкий, приступний кожному неосвіченому селянинові,—певно, як він про се подбає. Зазначуємо се, бо маємо доказ на те вже в перших брошюрках його. Книжка „На громадській роботі“ написана просто, лег-

ко і інтересно та доступною для селян мовою, і—взагалі кажучи: без крутих, на московський кшталт, слів та висловів.

Та не можемо сказати те саме про другу книжечку: „Як відкрито Новый світ“. Безперечно, написана вона, що до змісту, як слід, згідно з правдою (зауважимо тільки фактичну помилку на стор. 4 про рік народження Колумба: мусить бути 1446, а не 1435, а через те і на стор. 43 Колумбові не має бути 65 літ), але що до форми,—то мусимо зробити не один докір і авторів, і видавцеві, бо й останній, як на гріх, досить неуважно читав коректу. Не повинно бути, як на нашу думку, таких слів і виразів, які або тяжкі, або й зовсім неможливі в українській мові, як от: „благополучно доплыты“ (9), „Колумбу“ (10) „веде жыття“ (17) „по всімъ землямъ“ (18) „стоявъ на своимъ“ (25), „вси други“ (зам. інші 27), „выдни булы горы“, „булы здобути корабли“ „найдени булы запасы“ зам. видно, знайдено, здобуто, 30, 34, (35), „въ кинци кивцивъ“ (32) „зробывъ подорожь“ (33), „намовляты на нього брехни“ (38), „панывъ бувшыхъ зъ Колумбом“ (38), „видибраты його посаду“ (42), „король показавъ выдъ“ (42) „въ самыхъ небувалыхъ вчынкахъ“, „32 коробля“ „4 коробля“ (44), „не було въ живыхъ“ (45), „по-кы знайдеться засобъ“ (48), „хвороба обхопыла його“ (50) „людямъ, одягнутымъ по ихнему дуже чудно, прихавшимъ на такихъ велычезныхъ зъ ихъ погляду коробляхъ“ (стор. 27) „найшли ознакы прысутности золота“ (36), „слобонывъ навить одч тини всякихъ пидозринь“ (38), „жытели выгублени жорстокистю прыбувшихъ“ (51) і т. и. Що до повноти змісту, можна було б хіба зауважити дві незначних подробиці: перше, що говорячи (стор. 7—9) про те, як Колумб дійшов до думки про змогу дістатися в Індію, автор не згадав про лист флорентійського вченого Паоло Тосканського в сій справі, який (лист) більш, як щинше, міг на Колумба вплинути; а друге, кажучи (стор. 52), що К. умер „покрывдженный своимы сучасныкамы“, і навіть ім'я країні, що він знайшов, дано не Колумбія, як би слід було, а Америка,—авторъ не пояснив, що сам Колумб був тому найбільше винен, бо не публікував справоздань з своїх подорожів, і навіть найближчі до нього покоління вчених ледві згодом як слід дозналися, що дійсно Америку вперше знайшов Колумб.

Стільки уваг ваших про брошуру про Колумба. Додати треба тільки ще, що коректа не скрізь добра, (а це важно в народній книжці). Та подаємо ми уваги не та те щоб позбавити книжечку д. Дорошенка ціни — ні, ми думаємо, що вона матиме свою вагу; тільки хотілось би, щоб видання нашого просвітнього товариства були по змозі бездоганними.

В. Д.

Л. Ф. Пантелєвъ. Изъ воспоминаній прошлаго. С.-ПБ. 1905. 339 ст. 8^о.

Споминки Пантелєва обіймають час від 1858 до кінця 1864 року. Автор споминок був тоді студентом петербурського університету, був знайомий трохи чи не зо всіма видатними людьми петербурської інтелігенції бував по всяких товариських та громадських гуртках, починаючи від студентських і кінчаючи товариством „Земля и воля“, — не диво, що в книжці його здибаємо чимало цікавих звісток про студентів, їх взайомини з професорами, відносини до реформ тогочасних, диспути, літературні вечори, політичні дії і т. д., а найбільше місця дано тут таємному товариству „Земля и воля“ (гл. XXIV від 249—339 ст.) Мова тут не про те товариство, що під назвою „Земля и воля“ орудувало в кінці 70-х років, але про організацію, що під такою ж назвою заложила ся зпочатку 50-х років і була вона всього коло двох років. Про все це розповідано хоч злегка, але дуже цікаво, багато тут нових відомостей, і як автор описує усе, що сам бачив або чув від інших діячів, а до того ще й провіряв свої споминки, як сам каже, роспитуючи людей та зазираючи й по деяких літературних джерелах, то можна сподіватися, що споминки його дадуть певний матеріял до історії тогочасного руху громадського.

Та на жаль великий, сього не можна сказати про ту частину його споминок, де він говорить про діячів українства. Ім присвячено весь XVII розділ під заголовком „Основа“, і крім того автор не раз згадує про їх і в інших місцях своїх споминок. Брат жінки редактора „Основи“ В. Білозерського дав авторові змогу бувати на редакційних вечорах, і автор каже, що одві-

дував їх регулярно і з великим інтересом. Та шкода праці шукати тут правдивого опису тих вечорів і історії „Основи“: тут багато дріб'язку, такого навіть, що до „Основи“ зовсім не тичиться, а разом трохи чи не на кожній сторінці здибаємо грубі помилки і просто таки вигадки.

Особливо це гостро виявляється там, де автор говорить про П. Куліша, що певно був йому не до вподоби. На ст. 171 автор, як самовидець, запевняє, що „в осени 1861 року в „Основи“ було надруковано багато віршів з підписом „Козак Кузьменко“—ім'я до того часу зовсім невідоме,—додає автор,—а внизу немов була примітка від редакції, що ось, мовляв, допиро ми утратили нашого незабутнього Тараса, як добра мати Україна породила нам нового поета, козака Кузьменка, що своїм талантом може цілком заступити Тараса. Звичайно, каже він далі, що всім було дуже цікаво—хто то Кузьменко. А потім виявилось, що то був не хто инший як Куліш, та сам же він і примітку скомпонував. Все це чиста вигадка, щоб не сказати гостріше. Передивіться геть-усю „Основу“ і нігде не побачите віршів з підписом „Козак Кузьменко“, та ще й з такою приміткою від редакції, яку вигадав автор споминок. Ся вигадка виставляє Куліша немов він хотів переняти славу Шевченкову і то ще таким ганебним способом. Та і в иншому, що до Куліша, бачимо у автора помилки або неправдиві перекази. Автор, наприклад, немов з докором згадує, що Куліш мав багато псевдонімів, напр. Кузьменко, Симонов та инші. Тут правда тільки те, що справді він мав багато псевдонімів, але ж зовсім не ті, що наводить автор. Кузьменко, се дійсне ім'я відомого письменника, якого біографію і навіть портрет надруковано у збірнику „Вік,“ ч. 2, *) а Симонов—се теж дійсне ім'я другого відомого українського письменника, що писав під псевдонімом „Номис“. а Куліш ніколи і нічого сими іменами не підписував. Теж мені здається непевною і та розмова, яку ніби то Куліш мав з автором, коли той запрошував його на літературний вечір, щоб він

---

*) Автор сей друкував свої писання попереду в „Черниговскомъ Листкѣ“, а тоді в „Хаті“ та в „Основи“, а Куліш написав про його дві критичних замітки,—це мабуть і дало Пантелієву матеріял до його вигадки про козака Кузьменка.

прочитав що небудь українське, а Куліш почав йому казати що вони, літературні заступники України, і сами ще не знають, що таке їх рідний край і нарешті вибрав до читання свою російську повість „Тайна“, що потім, здається, була надрукована в журналі „Русскій Вѣстникъ“. Се помилка: Куліш справді друкував деякі свої писання у виданнях Каткова, але тоді ще, коли Катков тримався ліберального напрямку, себ-то до 1861 р., а з того часу він ніколи нічого там не друкував, і коли б автор передивився бібліографію Кулішеву, то не казав би того, що йому „здається.“ Що ж до речі, яку Куліш наче б то зняв до його, то така річ просто неможлива в устах Куліша, що багато праці положив на студіювання в архивах українських, об'їздив тріхи чи не всю Україну, зібрав силу етнографічного матеріалу і видав уже кілька книжок (Чорна рада, Записки о Юж. Руси, Михайло Чарнышенко та інші), що виразно свідчать про його знання України; та й приведу ніякого до такої речі не було. В інших місцях автор знов малює Куліша як чоловіка надто самолюбного, що скрізь намагався грати першу роль і на вечорах усе ніби крутився коло Шевченка і Костомарова (ни на шагъ не отходившій отъ нихъ Кулишъ), немов який похвостач їх. Отже всім відомо, що Куліш був справді самим діяльним співробітником „Основи“, був душею цього журналу, про це свідчить кожна книжка Основи, то й не диво, що як у той час, так і пізніше ім'я Кулішеве стояло впоруч з його славними сучасниками Шевченком і Костомаровим, та й нічого було йому намагатися до першої ролі і не така була його вдача, щоб п'ястись за ким. Коли б автор усе це взяв на увагу, то він поберігся б писати з пам'яті чи з свого особистого вражіння, бо вони легко могли його зрадити.

Але взагалі йому бракує обережності. От хоч би те, що він каже про Опанаса Марковича. „Побачивши одного доволі огрядного чоловіка (там же, на вечері у основ'ян), я спитав, хто се? Чоловік Марка Вовчка,—одповіли мені таким тоном, мов про його більше не було чого сказати.“ Тим часом цей чоловік своїм знанням народнього життя і мови багато допомагав своїй жінці в писанні її українських оповідань, він же зібрав велику силу етнографічного знадібку, що потім і видано з іншим ім'ям, як от „Українські приказки, прислів'я і таке инше“ під ред. Номиса

(СПБ. 1864), або „Українські пісні“, вид. Марко Вовчок (Липськ, 1867). Се добре було відоме усім основ'янам і тому не йметься віри, щоб хто небудь міг одповісти про О. Марковича таким зневажливим тоном, а просто автор не захопив тону і своїм звичаєм не поберігся від зневажливого слова про невідомого йому чоловіка.

І про В. Білозерського автор подає непевні звістки. Він каже, що до „Основи“ В. Білозерський редакував якийсь збірник історичних актів; але ж це був не Василь, а брат його Микола Білозерський, що р. 1856-го видав у Кїїві „Южнорусскія лїтописи.“ Рік смерті його теж показаний неправдиво: він помер не 1896 року, як каже Пантелієв, а 20 лютого 1899 року на Кулішевому хуторі, та й хутір сей, до річі сказати, звався і зветься не Мартиновка, як називає Пантелієв, а Мотронівка. Наскільки певні замітки автора що до вдачі і напрямку В. Білозерського і про його відносини до співробітників „Основи“—сказати не зважуюсь, бо певних звісток про це з інших джерел не маємо, але бачучи помилки автора споминів, перестерегаю читачів бути обережними.

Про Костомарова знаходимо в споминках багато звісток і в розділі про Основу, і подекуди в інших місцях; звістки ці, як от про лекції Костомарова, про його диспут, про участь у літературних вечорах та інші, дуже цікаві і багато де в чому доповнюють відомости, які маємо з інших джерел. Але ж і тут не обійшлося без того, що несамохіть викликає зневіру. Так от на ст. 105 автор каже, ніби з приводу споминок про молоканів, що Костомаров мав читати на літературнім вечері, він виявив йому свій погляд на українців і москалів, що, „мов українці ніколи не підіймались до такої висоти морально громадських ідеалів, як москалі. Добрі вони були козаки, та панів не любили, а духовна сторона зоставалась у їх без жадного руху.“ Не йметься віри, щоб так міг висловитись автор Богдана Хмельницького, Гетьманства Виговського та інших історичних монографій, де так яскраво змальовано боротьбу українців за волю; не міг так сказати автор статті „Двѣ русскія народности,“ де він виказує свій погляд, що в ділі віри українці звертали увагу переважно на дух віри, а не на форму, не на обрядову сторону, як це бачимо у москалів. Ця стаття була друкована в „Оснoві“ 1861 року, але потім увійшла

цілком без одмін і в збір монографій Костомарова, що вийшов 1863 року і в останні видання його творів, з чого видно що Костомаров не перемінив своїх поглядів. Та й не міг Костомаров забути про соцініян на Україні, не міг не знати і про шгунду, якої початок можна постерегти ще в кінці 50 та зпочатку 60-их років у Херсонщині. (Писання Зіньківського, т. 2). Тож певне, що Пантелієв або не зрозумів Костомарова, або забув істотно його слова і в переказі автора споминів вийшло щось таке, що цілком не згожується з поглядми Костомарова, виказаними в його писаннях.

Як бачимо, в сій частині, де мова про українство, спомини автора не дають певного матеріалу: часом він переказує не перевірені чутки, зовсім не правдиві, часом говорить про те, чого він не знає, та й не скрізь можна покладатись на об'єктивизм автора, а найбільше там, де мова про Куліша.

М. К.

Українська преса.

Ось які одмини й новини були за січень та лютий в українській пресі:

У Петербурзі вийшов місячник „Вільна Україна“ однією книжкою за січень і лютий.

З 5-го лютого в Одесі замість забороненої „Народньої Справи“ почала виходити тижнева газета „Вісти“ під редакцією Л. Шелухіної.

У Катеринославі вийшов був 23 лютого перший номер газети „Запоріжжя“. Газета мала виходити щотижня, а під час виборів до державної думи—чотири рази на тиждень. Редактор проф. Дмитро Еварницький, видавець—інженер-технолог Володимир Хреников. Це число сконфісковано, а газету заборонено на весь час військового стану в Катеринославі.

23-го ж лютого почала виходити в Могилеві-Подільському тижнева газета для селян „Світова Зірниця“ під редакцією Іоанніма Волошиновського.

Оповіднено по часописах, що з 1-го квітня в Києві почне виходити щоденна газета „Селянин“. Ред.-вид. Д. Рижий.

Д. Микола Міхновський оповістив, що незабаром він видаватиме в Харківі велику щоденну газету „Слобожанщина.“

Д. Немоловський має дозвіл на дешевий місячник „Зоря“, що виходитиме під його редакцією в Хотині.

В травні в Полтаві буде виходити газета Полтавського губернського земства двома мовами: українською і російською.

„Газета Гадячсакого земства“ містить иноді дописи українською мовою.

У Львові з нового року перестав виходити юмористично-сатиричний часопис „Комарь“, а замість його знову почали видавати „Зеркало“, що видавалося й попереду, та припинилося ще року 1893-го.

У Львові ж у лютому почала виходити двічі на місяць літературно-наукова газета „Сьвіт“. Редакц. комітет: В. Бирчак, П. Карманський, О. Луцький і М. Яцків.

У Тернополі з 12-го січня виходить тижнева газета „Подільський Голос“ орган тарнопольської організації. Вид.-ред. Ізидор Годубович.

У Чернівцях 15-го лютого почала виходити тижнева газета „Земля і Воля“ орган української соціал-демократичної партії для сільського робочого люду. Вид.-ред. Методій Огородник.

Що є по журналах.

Вільна Україна. Політично-літературно-науковий місячник. Виходить у Петербурзі книжками по 5—6 арк. Ред. І. Личко. Ред.-вид. А. Шабленко. Число 1—2 Січень-Лютий. Передне слово 3—4. Одно слово. Оповідання старого якута. *Л. Українки.* 5—8 Оптимістам. Вірші *М. Чернявського.* 8 Чорний ворон. Опов. *І. Личка.* 9—25. Равок. Вірші *А. Шабленка* 25—26. Краєва автономія України. *П. Смутка.* 27—40. До жіноцтва. Вірші *Х. Алчевської.* Революція і органи самоуправи. *Л. Бича.* 42—70. В дорозу *Ів. Личка.* 70. Національне питання в Росії. *К. Каутського.* 70—81.

Совет. М. Вдовиченка. 82. Дещо про націоналізм та соціалізм. *К. Не—я.* (К. А.) 83—93. Орел. *Г. Бойка.* 94. Український національно-громадський рух і 1905 рік. *Ів. Стешенка.* 95—99. *Огляд внутрішніх справ.* (Новий закон про страйк. Одурено, чи ні? Нова позичка грошей.—„Два світогляди.“ В. Лібкнехт. Товаришам з „Хлібороба“), *Ів. Личка.* 100—116 *Дописи:* Харківські події 12 грудня *А. Ільченка.* 117—122. З селянського життя на Полтавщині. *М. Ткаченка.* 123—25. *Хроніка та бібліографія:* *М. Шадлун, М. Горонович.* 126—140.

Київська Старина. ежем'сячний історическій журналъ. Редакторъ-издатель В. П. Науменко.

Кн. 1. (январь). Отдѣль I. А. И. Герценъ и его отношеніе къ польско-украинскому вопросу. (Отрывокъ изъ ст. М. П. Драгоманова „Историческая Польша и великорусская демократія) 1—35. II. Воспоминанія в автобіографія одесскаго протоіерея Н. И. Соколова. 36—63. III. Сговоръ малолѣтнихъ. (Страница изъ исторіи брачнаго права на Украинѣ XVI в.) Ор. Левицкаго. 64—72 IV. Весняна повідь. Повість. Часть I. М. Чернявського. 73—128. V. На свят-вечір (Різдвяне оповідання). Л. Яновської. 129—133. Отдѣль II. Документы, извѣстія и замѣтки: а) Опытъ обязательнаго обученія козацкихъ дѣтей грамотѣ въ Лубенскомъ полку, въ 1762 году. Сообщ. Н. П.; б) О колядкахъ и щедривахъ въ Черниговской губ. Сообщ. Ив. Абрамовъ; в) Къ исторіи взаимныхъ отношеній малороссійскихъ свѣтскихъ и духовныхъ властей въ XVIII в. Сообщ. Вл. П.—ко; г) Заговоръ отъ бешыхи (Запис. въ д. Ново-Александровкѣ, Бахмутск. у Екатериносл. губ.) 1—13. Текуція извѣстія 13—19.

Літературно-Науковий Вістник. Кн. II. Наш альбом. (Поезії *П. Канельгородського* та *У. Кравченко*). 206 і 243. *М. Яцьків.* Боротьба з годовою. Опов. 197. *О. К. Жврбенко.* Одинадцять днів на панцирнику „Князь Потемкин.“ (д. буде). 207. *Ів. Франко.* Як Юра Шикманюк брив Черемош. (д. буде). 224. *М. Грушевський.* Дорогою віків. 244. *С. Волох.* Лелека. 246. *С. Томашівський.* В. Антонович. 261. *С. Надсон.* Мрії. (пер. Г. Кернеренка). 280. *Ів. Франко.* Vel parlar gentile. 284. *Ос. Лянгр.* Не багатько живу в світі. (пер. П. Грабовський). *Марк. Твайнъ.* Ріттерова історія. 297. *Людвиг Штур.* У горах. 311. *В. Гнатюк.* Видавнича спілка. 312. *М. Лозинський.* Роман Сембратович. 325. *С. Елпатієвський.* „Середній урожай“. 329. *М. Грушевський.* З біжучої хвилі. 338. *М. Лозинський.* З Австрійської України. 345. *Vivus.* З нашої поетичної ниви. 373. *Ів. Франко.* Своя своїх не познаша. 386. Бібліографія. 389. Книжки надіслані до редакції. 392.

Світ. Літературно-наукова часопись. Виходить двічі на місяць у Львові. Редакц. комітет: В. Бирчак, П. Карманський, О. Луцький і М. Яцьків.

Ч. 1. 1) Наше слово. 2) *В. Пачовський:* Україні. Вірші. 3) *М. Яцьків.* Доля молоденької музи. 4) *В. Пцурат.* З вечірні, 5) *В. Бирчак.* Під небом полул'я. 6) *П. Карманський:* Ми не зійдемося ніколи. Вірші. 7) *Д'Амініс.* Із двенника батька. 8) *В. Пачовський.* Ой шумить ліщина. Вірші. 9) *Г. Хоткевич.* Слово С. Є. 10) *Метерлінк.* Глибоке життя. (Далі

буде). 11) *В. Бирчак*. Рецензія на „Судьбу“ Мавдичевського. 12) *П. К.* *В. Моцарт*. 13) *П. Карманський*: Сембратович як ученик. 14) *П. Г.*: На біжучі теми.

Ч. II. 1) *О. Кобилянська*: Хрест. 2) *В. Пачовський*. Мадярові. Бодорові Алядорові на спомин. Вірші. 3) *В. Бирчак*. Під небом полудня, (Далі). 4) *Б. Лепкий*. В годину смутку. Нехай і так. Вірші. 5) *Гюго Фоскольо*. Останні листи Якова Ортиса. Пер. П. Гіркога (Далі буде). 6) Епіграми Августа Плятена. Пер. В. Щурат. 7) *М. Метерлінк*. Глибоке життя. (Дальші уривки). 8) Із непечатаних віршів *О. Федьковича*: „Верить папірь, писарчики.“ 9) *О. Луцький*. Літературні новини в 1905 р. (Кінець. Але ж початку в 1-му числі не було). 0) *О. Л-ий*. Із театру. Марія Адасовська (Заньковецька) і Микола Тобилевич (Садовський). 11) Замітки. Рецензії на оці книжки: „Літерат.-Наук. Вістник“ 1—II, „Записки наук. тов. ім. Шевченка“ Кн. VI, „Крутука“ Зощ. I.—II. „Громадська Думка“, ч. 1—33. „Шершень“. ч. 1—5 „Ukrainische Rundschau“. ч. I. Swiat Stowiański, ч. I. 12) *В. Щурат*. Історично-літературні дописки. I. До історії культу Шевченка в Галичині. 13) *П. Карманський*. Генрик Гайне як поет і чоловік. 14) Бібліографія (список книжок, присланих до ред).

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК

місячник літератури, науки й суспільного життя, IV рік видання, виходить у Львові під редакцією *М. Грушевського, В. Гнатюка і І. Франка* книжками 12—15 арк. Річна передплата для Росії 8 карб. (можна платити частинами), піврічна 5 карб., поодинокі книжки 1 карб.

Записки Наукового Товариства ім. Шевченка

український науковий журнал, під редакцією *М. Грушевського*. XV. рік. Виходить що два місяці книжками по 15 аркушів. Передплата в Росії 6 карб. на рік, поодинокі книжки по 1 карб. 50 к.

Посилати на адресу: Львів (Lemberg), Австрія, Чарнецького 26, Літ.-Наук. Вістник (Anzeiger für Literatur und Wissenschaft,) або Наук. тов. ім. Шевченка (Sevcenko-Gesellschaft der Wissenschaften) або Київ, Безаківська 14, книгарня „Кіев. Старини“.

Як скоро тамошні відносини дозволять, у Києві будуть отворені відділи редакції.

ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОС

РАДИКАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ЧАСОПИС.

Виходить двічі на тиждень: у вівторок і п'ятницю.

ПЕРЕДПЛАТА ВІНОСИТЬ:

	в Австрії:	в Росії:	в Америці:
річно:	7 корон	6 кабованців	2½ доларі
піврічно:	3 корон 50 сот.	3 карб.	—

Окреме число—6 сотиків, з пересылкою—8 сотиків.

Адреса редакції і адміністрації: Львів, улица Ліндого, число 7

ГРОМАДСЬКА ДУМКА

щоденна політична, економічна і літературна газета, виходить у Києві з січня [января] року 1906.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА. дає щоденний огляд життя політичного, громадського, економічного і літературного на Україні, в Росії й по чужих землях; звістки про всякі світові події, цікаві нашим людям; поезії та оповідання, наукові фельетони і т. п.

В ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ досі згодились писати: проф. Антонович В., Балабуха С., Бондаренко Ів., Боржковський В., Василенко М., Верзилов А., Винниченко Вол., Волох С., Вороний М., Ганейзер Е., Гнатюк В., Грінченко Б., Грінченко М., (Загірня), Григоренко Гр., проф. М. Грушевський, Грушевський Ол., Дмитрієв М., ДніпроваЧайка, Доманицький В., Дорошенко В., Дорошенко Д., Єфремов С., Жебуньов Л., Житецький П., Квасницький Є., Квітка К., Коваленко Гр., Козловський В., Комаров М., Комарова Г., Кношенко А., пр-доц. Корчак-Чепурковський А., Коцюбинський М., Кошовий В., проф. Кримський А., Левіцький М., Леонтович В., Липа Ів., Липковський С., Лисенко М., Лісовський Ол., Лозинський М., Лотоцький Ол., Маковей О., Маркович Д., Матушевський Ф., Мирний П., Мировець В., Науменко В., Падалка Л., проф. Перетц В., проф. Погодин. А., Русова С., Русов О., Самійленко В. (Сивенький), Славинський М., Сластьон О., Смуток П., Сьогобочній. Гр., Степаненко В., Тимченко Є., Туган-Барановський М., Франко Ів., Чернявський М., Чикаленко Э., Шраг І., Яновська Л. Ярошевський Б. та інші.

Ціна газеті **ГРОМАДСЬКА ДУМКА** на рік 4 карб., на пів року 2 карб., на 3 місяці 1 карб., на 1 місяць 50 коп. з пересилкою. За кордон на рік 9 карб., на пів року 4 карб. 50 коп.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА виходить щодня, окрім понеділків та після свят. Адреса редакції **ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ**—у Києві, Михайлівська у., ч. 10.

Видає і за редакцік відповідає *Володимир Леонтович*.

„РІДНИЙ КРАЙ“

Політичний, економічний, літературний і науковий часопис
ТИЖНЕВИЙ, з додатками серед тиждзя про всі новини,
ВИХОДИТЬ У ПОЛТАВІ.

Часопис служитиме для оборони інтересів усіх трудящих людей, для добра і волі нашому краю.

Передплата на цілий рік—з 1 січня (января) 3 карбованці з пересилкою, на півроку 1 р. 80 к. з перес., на 1 місяць 35 к. з перес., один номер висилається за 10 коп. (можна марками).

Редакція і контора в Полтаві, ул. Котляревського, книгарня ГР. МАРКЕВИЧА.

Видає *Гр. Маркевич*.

Редактори: *М. Дмитрієв та Гр. Коваленко*.

UKRAINISCHE RUNDSCHAU

Український часопис німецькою мовою, виходить у Відні книжками в 40 стор. великої вісімки і коштує на рік 3 карб. з пересылкою.

UKRAINISCHE RUNDSCHAU має на меті познайомити Європу з українським питанням і дбати про те, щоб українському народові признано належне йому право на його рідній землі по обох боках кордону—в Росії і Угорщині і належне йому місце в сем'ї цивілізованих народів.

„UKRAINISCHE RUNDSCHAU“ міститиме статті публіцистичні і наукові змістку політичного, соціального, історичного, літературного і економічного; огляди громадського і політичного життя на всім просторі, заселенім українським народом.

Адрес редакції: *Ukrainische Rundschau*, Wiene XVIII Saliergasse, 34.

Видавець: посол до австрійського парламенту Василь Яворський.

Редактор: *Володимир Кушнір*.

Хочте знати як живуть українські робітники і хлібороби у вільній Америці?

**ЧИТАЙТЕ
„СВОБОДУ“**

одинокий український часопис у Сполучених Державах

Виходить раз на тиждень, коштує на рік 4 карб.

Замовляти в книгарні ім. Шевченка, Театральна, ч 1, Львів, або впрост в редакції: Swobode, Box 353, Scranton Pa, U. S. A. AMERICA.

Ежемесячный исторический журнал КІЕВСКАЯ СТАРИНА

Въ „Кіевской Старинѣ“ печатаются: самостоятельныя изслѣдованія по исторіи южной Россіи и разнообразныя матеріалы для нея, въ видѣ особо цѣнныхъ историческихъ документовъ, мемуаровъ, хроникъ, дневниковъ, записокъ, воспоминаній, рассказовъ, біографій, некрологовъ и характеристикъ, описаній вещественныхъ памятниковъ южно-русской древности и замѣтокъ обо всемъ, что составляетъ принадлежность и характерную особенность исторически сложившагося народнаго быта или служитъ проявленіемъ народнаго творчества и міровоззрѣнія, каковы: неизслѣдованные обычаи религиозныя, правовыя и т. д., исчезающіе древніе напѣвы, незаписанныя думы, сказки, легенды, пѣсни и проч.

Библиографическія свѣдѣнія о вновь выходящихъ у насъ и за границею изданіяхъ, книгахъ и статьяхъ южной Россіи, сопровождаемыя критическими замѣчаніями.

При журналѣ, по мѣрѣ надобности, будутъ помѣщаться портреты замѣчательнѣйшихъ дѣятелей въ исторіи южно-русскаго народа, виды древнѣйшихъ монастырей, церквей и другихъ зданій, имѣющихъ значеніе для мѣстной исторіи, снимки съ древнѣйшихъ гравюръ и произведеній живописи, рисунки и изображенія всякаго рода украшеній, одеждъ, оружія, предметовъ домашняго обихода и проч.

Цѣна за 12 книгъ, съ приложеніями и рисунками, 10 руб. съ доставкой и пересылкою; на мѣсть 8 р 50 к. Разсрочка допускается по соглашенію съ редакціей.

Подписка принимается въ редакціи журнала: Троицная площадь, Народный домъ и въ магазинѣ „Кіевской Старины“ Безаковская, 14.

Редакторъ-издатель *В. П. Науменко*.

Д І Л О

Выходитъ у Львові що дня (крім неділь і свят).

Яко літературний додаток долучається

„БІБЛІОТЕКА НАЙЗНАМЕНІТШИХ ПОВІСТЕЙ“.

Передплата на „ДІЛО“ з літературним додатком.

В Австрії:		За гряницею:	
На цілий рік	32 корон	На цілий рік	44 корон
На півроку	16 корон	На півроку	22 корон

у Львові без поштової пересилки:

На цілий рік	28 корон	На півроку	14 корон
На четверть року . .	7 „	На місяць 2 корони	34 крейцарі.

Окреме число коштує у Львові 10 сотиніч, на провінціі 12 с.

Редакція, адміністрація і експедиція: Львів, улица Баторія, число 24.